Transformacija kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga od 4. do 11. stoljeća

Lovrić, Filip

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:721974

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Diplomski rad

TRANSFORMACIJA KULTURNOG PEJZAŽA ZADARSKOG ARHIPELAGA OD 4. DO 11. STOLJEĆA

Filip Lovrić

Mentor: dr.sc. Miljenko Jurković

Zagreb, 2019.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Diplomski rad

TRANSFORMACIJA KULTURNOG PEJZAŽA ZADARSKOG ARHIPELAGA OD 4. DO 11. STOLJEĆA

Transformation of Cultural Landscape of Zadar Archipelago From 4th to 11th cenutry

Filip Lovrić

SAŽETAK:

U radu je predstavljen kataloški pregled sakralne arhitekture geografske cjeline zadarskog arhipelaga u periodu između 300. i 1000. godine. Kako je riječ o prostoru čija je povijest obilježena nepoznanicama, prva poglavlja nude kontekstualizacijski pregled iz nekoliko aspekata potrebnih za kvalitetnu kataloško obradu spomeničke baštine. To uključuje pitanja političke pripadnosti i afilacija otočja i Zadra, rimske vile koje stvaraju prvi konkretniji kulturni pejzaž na otočju, fortifikacijske objekte izgrađene tijekom vladavine cara Justinijana koji najbolje svjedoče kulturalnim promjenama na sredini prvog tisućljeća poslije Krista i još nekoliko drugih. U pregledu su obrađeni svi otoci arhipelaga s pronađenim tragovima arhitekture iz navedenog vremenskog perioda ili izvorima koji na njih upućuju, uz iznimku Paga i Kornata koji su granično područje koje se ne uklapa u potpunosti u cjelinu. Svaka jedinica unutar kataloga nudi i kratki pregled najrelevantnije literature o objektu. Zaključno, na temelju proučavanja zasebnih jedinica, rad donosi manju teorijsku rekonstrukciju razvitka pejzaža otočja kao i transformacijskih procesa koji se odvijaju na teritoriju, ali i komentar na trenutna saznanja, probleme te potencijalne smjerove budućih istraživanja. Prikupljene informacije o spomeničkoj baštini naslovnog perioda su i vizualizirane preko niza karata izrađenih za potrebe rada.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 140 stranica, 66 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Arhitektura, otoci, pejzaž, predromanika, rano kršćanstvo, transformacija, Zadar,

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, izvanredni profesor, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Tomas, docent, Filozofski fakultet Zagreb

Datum prijave rada: 24.1.2018.

Datum predaje rada: 20.9.2019.

Datum obrane rada: 30.9.2019.

Ocjena: 5

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA:

Ja, Filip Lovrić, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacija kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga od 4. do 11. stoljeća* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 20. 9. 2019.

SADRŽAJ:

1. UVODNA RAZMATRANJA....1
   1.1. UVOD....1
   1.2. ZADARSKI ARHIPELAG U DOSADAŠNJIM ISTRAŽIVANJIMA....2
   1.3. CILJ, METODOLOGIJA I KORIŠTENA LITERATURA....8
2. POVIJESNO-GEOGRAFSKI ASPEKTI U ISTRAŽIVANJU ZADARSKOG ARHIPELAGA..11
   2.1. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZADARSKOG ARHIPELAGA....11
   2.2. KRATKI PREGLED POVIJESTI PROSTORA I POLITIČKE PRIPADNOSTI OD IV. DO XI. STOLJEĆA....11
   2.3. PAR CRTICA O NASELJENOSTI ZADARSKIH OTOKA....16
   2.4. ZADARSKO OTOČJE I KRŠĆANSTVO....18
   2.5. O JUSTINIJANOVOM UTVRĐENJU JADRANSKE OBALE....22
   2.6. O RIMSKIM VILAMA, GOSPODARSKIM IMANJIMA I NJIHOVOJ SUDBINI....23
3. KATALOG SAKRALNE GRADNJE....28
   3.1. OŠLJAK……...28
      3.1.1. CRKVA VELE GOSPE (UZNESENJA SV. MARIJE / SV. JERONIMA) (OŠLJAK)……...……28
   3.2. OLIB....30
      3.2.1. OBJEKT NEPOZNATA TITULARA (UVALA BANJVE)....30
   3.3. RIVANJ....32
      3.3.1. CRKVA SV. BARBARE (?) (LOKVINA?)....33
   3.4. UGLJAN……..…33
      3.4.1. SV. IVAN KRSTITELJ (MULINE)....35
      3.4.2. MEMORIJA (MULINE) 38
      3.4.3. SV. KUZMA I DAMJAN (UGLJAN)....39
      3.4.4. SV. HIPOLIT I KASIJAN....40
      3.4.5. SV. APOLINAR (UGLJAN)....41
      3.4.6. SV. ANDRIJA (PREKO)....42
      3.4.7. SV. PAVLE (KUKLJICA)....43
   3.5. PAŠMAN....44
      3.5.1. SV. LUKA (ŽDRELAC)....46
      3.5.2. SV. MARTIN (NEVIĐANE)....47
      3.5.3. CRKVA SV. MARIJE (PAŠMAN)....49
      3.5.4. SV. KUZMA I DAMJAN (ĆOKOVAC)....50

3.5.5. CRKVA (SV. ALEKSANDRA PAPE?) (POLJANA).....52
3.6. VRGADA……53
3.6.1. CRKVA SV. ANDRIJE (VRGADA).....54
3.7. MOLAT.....57
3.7.1. GARSKA CRKVA (BRGULJE).....57
3.7.2. CRKVA NEPOZNATA TITULARA (SIRUNJSKI).....58
3.8. ZVERINAC.....59
3.8.1. GARIŠKA CRIKVA.....59
3.9. OTOK IŽ.....60
3.9.1. CRVKA SV. MARIJE (MALI IŽ).....61
3.10. PREMUDA.....62
3.10.1. GARIŠKA CRKVA (KALIPIĆ).....63
3.11. DUGI OTOK.....64
3.11.1. CRKVA SV. KRIŽA (SV. NIKOLE?) (BOŽAVA).....65
3.11.2. GARIŠKA CRKVA (SV. JELENA?) (POLJE KOD VELOG RATA).....67
3.11.3. CRKVA SV. KUZME I DAMJANA (?) (ŠKOLJ/UTRA KOD BRBINJA).....68
3.11.4. SV PELEGRIN (SAVAR).....70
3.11.5. CRIKVINA (CRKVA SV. STJEPANA?) (LUKA).....73
3.11.6. CRKVA SV. IVANA KRSTITELJA (ŽMAN).....74
3.11.7. CRKVA (?) (KOŽENJAK).....74
3.11.8. SV. IVAN (TELAŠĆICA).....76
3.11.9. SV. VIKTOR (CITORIJ).....79
3.11.10. CRIKVINA (CRKVA SV. LUKE?) (ĆUH).....82
3.11.11. CRKVA SV. MARIJE (SALI).....84
4. ZAKLJUČAK……86
4.1. OD SUTONA ANTIČKOG RIMA DO PEJZAŽA SREDNJEG VIJEKA……..…..86
4.2. ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....91
5. LITERATURA.....95
6. POPIS KARATA.....104
7. KARTE.....106
8. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA.....118
9. SLIKE.....121
10. SUMMARY.....140

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. UVOD

Srednjovjekovna povijest hrvatskih prostora je po mnogočemu još uvijek povijest puna rupa i nepoznanica. Taj se problem pogotovo ističe u slučaju povijesti umjetnosti – historijske discipline koja posebno ovisi o sačuvanim materijalnim ostacima kao svjedočanstvima izražaja i duhovne kulture unutar nekog razdoblja. Usprkos značajnom napretku koji je obilježio posljednja desetljeća XX. i prva desetljeća XXI. stoljeća koji se može protumačiti naglašenijim prihvaćanjem vrijednosti kritičkih znanosti, razvitku novih tehnologija koje nude potpuno nove metodološke aspekte u istraživanju, kao i u povećanoj svijesti o apsolutnoj nužnosti interdisciplinarnog pristupa, još uvijek se može reći da je stadij srednjovjekovne povijesnoumjetničke znanosti onaj konzistentne promjene paradigmi, a ne čvrstih saznanja i spoznaja. Kritički pristup je za kvalitetno znanstveno djelovanje neosporivo nužan, a jedan od naglašenijih problema unutar struke, pogotovo u ne tako davnoj prošlosti, svakako je preveliko pozivanje na autoritete iz prošlosti te sukladno tome, bezuvjetno ponavljanje naizgled općeprihvaćenih teza. Ipak, stalne promjene u shvaćanju naše materijalne kulture iznose na vidjelo neke česte probleme pisanja povijesti umjetnosti koji onda posebno dolaze do izražaja u slučajevima manjih zemalja s ne toliko velikim znanstvenim zajednicama kao što je to slučaj u Hrvatskoj.

Česta žrtva paradigmatskih promjena je baština ruralnog, periferijskog područja, koje u hrvatskoj povijesnoj, arheološkoj i povijesnoumjetničkoj historiografiji pogotovo predstavljaju bolnu točku. Generalna usmjerenost ponajprije na ostatke prošlosti koji su vizualno atraktivniji, monumentalniji, očuvaniji, vezani uz veća urbana središta, ili pak naprosto historiografski prisutniji iz bilo kojeg razloga, često zapostavlja one spomenike naizgled manje baštinske vrijednosti te ih na koncu i ostavlja neispitanima po suvremenim kritičkim standardima ili u sferama nekih ranijih uvjerenja. Čak i u slučajevima konstrukcije novih paradigmi i saznanja na temeljima i pomoću primjera manje izravno očite spomeničke baštine, jasno je da će mnogi komadi umjetnosti ostati zakinuti za ažurirani pogled u svjetlu novih otkrića.

Moglo bi se tako reći da neke od tih problema dijeli i kasnoantička i srednjovjekovna spomenička baština zadarskog arhipelaga. Tog područja od tristotinjak otoka koji su kroz konzistentnu komunikaciju s antičkom *Iaderom* ponudili kroz svoju više tisuća godina dugu

povijest značajanu brojku materijalnih svjedočanstava kulturalnih, političkih i duhovnih promjena. Mnoge od tih jedinica, jednom bogatog povijesnog pejzaža otočja više nisu dostupne u svojoj negdašnjoj slavi, a neke, danas zapuštene, svakim se danom sve više približavaju potpunom nestanku u nemilosrdnom te slabo nastanjenom i slabo održavanom ambijentu prirode. Takve su prilike zasigurno i odigrale svoju ulogu u relativnom nepostojanju značajnog segmenta navedene materijalne kulture otočja u znanstvenom diskursu sve do sredine XX., stoljeća kada se po prvi puta ozbiljnije i stručnije spominju. Nažalost, mnogi od tih lokaliteta će u desetljećima koja slijede ostati na toj početnoj razini, bez sustavnih arheoloških i konzervatorskih akcija koje su nužne u razvitku novih spoznaja u povijesnoumjetničkoj disciplini - između ostalog i kao poziv na daljnji dijalog o brojnim neriješenim problemima i pitanjima koji se preko njih ukazuju.

1.2.ZADARSKI ARHIPELAG U DOSADAŠNJIM ISTRAŽIVANJIMA

Zadarski arhipelag se rijetko prezentira kao jedna zasebna istraživačka jedinica u historiografiji, pronalazeći svoje mjesto najčešće u povijesnim pregledima razvitka tj. monografijama samog Zadra. Iz više je razloga konzistentnost takve odluke razumljiva, a dobrim dijelom i opravdana. Neophodno je, s jedne strane, kao što će se kroz rad više puta pokazati, spominjanje slabije razine istraženosti područja zadarskog otočja na arheološkoj razini. Nedavna istraživanja provedena na lokalitetima poput onogu u Citoriju[1] su savršen primjer kako revizijska istraživanja, provedena po suvremenim znanstvenim standardima mogu promijeniti percepciju određenog lokaliteta, ali i šire teorijske pretpostavke koje se na njima temelje. Tu se nadalje i ukazuje na problem male količine pisanih izvora, nešto na što se gotovo svi koji su o arhipelagu pisali i osvrću, ali što na koncu i rezultira u znantno sporadičnijem i selektivnijem spominjanju ranosrednjovjekovnog zadarskog otočja u pregledima, upravo zbog izbjegavanja problema na koje još uvijek nemamo odgovora. Neke od tih informacija smatraju se ključnima za suvremenu, interdisciplinarno orijentiranu povijest umjetnosti i pravilno kontekstualizirano istraživanje. Uloga, politička pripadnost i slični povijesni aspekti otočja kroz kasnu antiku i rani srednji vijek tako nisu još uvijek u potpunosti sa sigurnošću razjašnjeni, isto kao i pitanje njegova stanovništva. Ono što je zasigurno neosporivo je snažna međuovisnost Zadra i njegova otočja. Kroz međusobnu su komunikaciju stvorili simbiozu koja je očuvala egzistenciju i barem

[1] Jakov Vučić, »Crkva sv. Viktora na Citoriju«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5, (2008.), str. 482-484.

određenu razinu kontinuiteta u, za mnoge kriznom, periodu transformacija. Upravo iz tog razloga, povijest zadarskog arhipelaga je tek dio povijesti samog Zadra te se te dvije teritorijalne jedinice ne mogu kvalitetno proučavati jedna odvojena od druge.

Historiografija većine XIX. i ranijih stoljeća u suvremenom znanstvenom diskursu nema veliku vrijednost te se na nju vrlo rijetko poziva ili čak i komentatorski referira.[2] Najranije djelo koje još uvijek igra određenu ulogu u istraživačkom radu je dvotomna monumentalna *Zara Cristina* iz 1899. napisana od strane povjesničara Carla Federica Bianchija.[3] Mnoge manje poznate informacije o pojedinim lokalitetima i izvori na koje se brojni istraživači pozivaju su upravo dostupni isključivo u njegovu djelu, što naravno, nije nužno i pozitivna stvar s obzirom na to da je s vremenom mnogo toga oko Bianchijeve znanstvene metodologije došlo u pitanje. Dolazi do izražaja tako redovno iznošenje informacija bez daljnjeg objašnjenja kako se do njih došlo, kao i slabog razlikovanja iznošenja spekulacija, a ponekad i predaja u suprotnosti s činjenicama i kritički potvrđenim rezultatima. Ipak, u nedostatku izvora, Bianchijeve konstatacije su, kao što bi kroz rad trebalo postati jasno, često korisne smjernice, iako ih treba prihvaćati tek *uz zrno soli*. Iz historiografije ranog XX. stoljeća valja izdvojiti i izdanje Ćirila Ivekovića *Dugi otok i Kornat.*[4] U tom je manjem pregledu taj arhitekt i restaurator među prvima uputio na bogatstvo srednjovjekovne baštine dva naslovna otoka.

Sredina XX. stoljeća obilježena je početkom sustavnije istraživačke djelatnosti na otočju. Tu svakako treba istaknuti brojne doprinose Ive Petriciolija koji prvi objavljuje čitav niz do tada rijetko, ako i uopće, spominjanih primjera arhitektonske gradnje područja[5] te Mate Suića koji otkriva važan kasnoantički gospodarski kompleks u *Stivanu,* tj. Mulinama na otoku Ugljanu.[6]

Prva velika sinteza posvećena arhipelagu (također i još uvijek jedina) je zbornik *Zadarsko otočje* izdan 1974. godine pod uredništvom Valentina Uranija. Iako obrađuje čitav niz

[2] Obilježena je stadnardnim boljkama nacionalno zanesene romantičarske historije, u slučaju Zadra, one talijanske. Vidi u: Borislav Grgin, »Historija o zadarskom otočju u srednjem vijeku do 1420. godine (Pregled, interpretacija, putevi rješavanja) «, u: *Radovi ZHP* 22, (1989.), str. 311-327.
[3] Na hrvatski jezik je prevedena 2011. Vidi: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar,* Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica Hrvatska, 2011.
[4] Vidi u: Ćiril Iveković, »Dugi otok i Kornat arheološko-historički prikaz«, u*: Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 103, (1928.), str. 245-280.
[5] Npr. vidi: Ivo Petricioli, »Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1954.), str. 53–63. ili pak Ivo Petricioli, »Ostaci srednjovjekovne sakralne arhitekture na otoku Ugljanu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, (1960.), str. 113-122.
[6] Mate Suić, »Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu«, u: *Ljetopis JAZU* 64 ,(1960.), str. 230-249.

problema vezanih uz to geografsko područje, za povijesnoumjetničku struku su od posebnog značaja istraživanja Šime Batovića o prapovijesti na otočju,[7] Suićeva analiza predrimskog perioda do kasnog carstva,[8] u kojemu posebnu pažnju treba obratiti na pitanje širenja zadarskog agera na otok Ugljan te konačno i poglavlje Ive Petriciolija koje nudi sintetski pregled do tada poznatih inofrmacija o srednjovjekovnoj gradnji, ali i o ostaloj umjetničkoj baštini s izvorištem na tim otocima.[9] Bez obzira što je riječ o prvom pregledu tog tipa, na neke od zaključaka i teza iznesenih na tim stranicama još se uvijek referira prilikom istraživanja. Isto vrijedi, naravno uz određene iznimke,[10] i za Petriciolijeve tlocrte koje je prezentirao uz sam tekst.

Kako je već i rečeno, nije iznenađujuće da značajan dio pisanja o zadarskom otočju potječe iz istraživanja usmjerenih na sam Zadar, a od radova te kategorije je posebno značajna serija *Zadar u prošlosti*. Prvi svezak serije je još jedan Suićev doprinos: *Zadar u starom vijeku*.[11] Iako je daleko od glavne točke djela, Suićevo istraživanje se dotiče i kasnoantičkog perioda Zadra i okolice. Tu valja istaknuti još jedan pregled lokaliteta kojeg je i sam otkrio i sustavno istraživao: Mulina na Ugljanu. Drugi svezak serije, koji je zapravo objavljen prije prvog, bavi se srednjim vijekom. Nada Klaić i Ivo Petricioli objavljuju tako 1976. godine *Zadar u srednjem vijeku do 1409.* gdje su se i više puta dotakli i problematike njegova otočja iz više perskepktiva.[12] Iz povijesnog pogleda valja uputiti npr. na istraživanje odnosa otočja prema Zadru, točnije tumačenje njegova korištenja kao područja prikladnog za gospodarske aktivnosti stanovnika. Ivo Petricioli u knjizi još jednom obrađuje najvažnije primjere umjetnosti zadarskog područja u srednjem vijeku te se očekivano dotiče i sakralne arhitekture otočja - iako ne s toliko drugačijim zaključcima od teksta prisutnog u već spomenutom zborniku *Zadarsko otočje*. 1988. organizira se izložba *Čovjek, more, otoci: prisustvo čovjeka na zadarskim otocima* te objavljuje katalog izložbe, ponovno pod uredništvom Valentina Uranija, koji je bio i jedan od autora same izložbe.

[7] Šime Batović, »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, u: *Zadarsko otočje: zbornik,* (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 21-34.
[8] Mate Suić, »Zadarski otoci u antici«, u: *Zadarsko otočje: zbornik,* (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 47-64.
[9] Ivo Petricioli, »Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima«, u: *Zadarsko otočje: zbornik,* (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 79-108.
[10] Najočitiji slučaj iznimke je tlocrt crkve sv. Andrije na Vrgadi koji je na koncu netočan zbog Petriciolijeve pretpostavke o pravilnosti tlocrta te manje crkvice. Danas se uglavnom koristi onaj Miljenka Domijana iz 1983. godine. Miljenko Domijan, »Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 13, (1983.) str. 128. i Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima, 1974., str. 84.
[11] Mate Suić, *Zadar u starom vijeku,* Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
[12] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.* Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.

Iako se bavi kompletnom povijesti otočja, od prapovijesti do XX. stoljeća, poglavlje Sofije Petricioli obrađuje ukratko i period kasne antike i ranog srednjeg vijeka i neke šire povijesne probleme vezane uz njega.[13]

Od izdanja s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina pažnju treba obratiti na dva „zbornika" posvećena pojedinačnim otocima s područja. Tu je tzv. „*pašmanski zbornik*" iz 1987. godine te „*zbornik Dugog Otoka*" (zapravo 52. broj *Zadarske smotre*) iz 1993. godine. U oba izdanja povijesnoumjetničku baštinu interpretira sveprisutni Ivo Petricioli.[14] U tim godinama objavljen je i kvalitetan pregled dotadašnje historiografije o zadarskom otočju. Riječ je o članku Borislava Grgina iz 1988. godine.[15] U njemu ukratko prenosi tada aktualne zaključke o povijesti zadarskog otočja, kao i propuste u njihovu istraživanju, a i neka još uvijek neodgovorena pitanja. Iako je taj spomenuti Grginov pregled izašao prije više od trideset godina, mnogo njegovih zaključaka je još uvijek aktualno.

U XXI. stoljeću objavljene su dvije veće studije ranokršćanskog Zadra. Prva je *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije* izdana 2002. godine od strane Ante Uglešića.[16] Njegovo djelo nudi ponajprije kataloški pregled arhitektonske kulture područja koje danas spada pod zadarsku nadbiskupiju u posljednjim stoljećima Rimskog Carstva. Već takvim odrednicama obuhvaćeno je i područje zadarskog arhipelaga, uz iznimku sjeverne polovice otoka Paga. Iako Uglešićev pregled već nije ažuran po pitanju svih obrađenih jedinica, valja svakako istaknuti studiozan pristup koji je i obuhvatio brojne lokalitete koji do tada (a neki ni u međuvremenu) nisu uopće bili znanstveno obrađeni. Druga velika studija XXI. stoljeća je ona Pavuše Vežića - monografija iz 2005. godine pod imenom *Zadar na pragu kršćanstva*.[17] Iako se djelo očekivano ponajprije bavi samim Zadrom i njegovim razvitkom kroz stoljeća kasnog Carstva, više stranica je posvećeno i razvitku sakralne arhitekture u vangradskom

[13] Sofija Petricioli, »Zadarski otoci od početka naseljenja do pada Napoleona«, u: *Čovjek, more, otoci : prisustvo čovjeka na zadarskim otocima,* katalog izložbe (Zadar, 1988.), (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej Zadar, 1988. str. 9-19.

[14] Ivo Petricioli, »Srednjovjekovni umjetnici na Pašmanu«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas* (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 75-94. i Ivo Petricioli, »Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku«, u: *Zbornik o Dugom otoku, Zadarska smotra* 52, 1-2, (1993.), str. 167-198.

[15] Borislav Grgin, »Historija o zadarskom otočju«, 1989., str. 311-327.

[16] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002.

[17] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar: Arheološki muzej, 2005.

području, kojemu naravno pripada i otočje. Brojni lokaliteti nisu opširno obrađeni već su samo usputno spomenuti unutar prikladnog konteksta, ali Vežićeva teorijska promišljanja o razvitku sakralne arhitekture na „ruralnom" području kao što je to zadarski arhipelag funkcioniraju i kao svojevrsna sinteza ranije te često po raznim istraživanjima raspršene misli o temi.[18] U monografiji je donesen i pregled i karte *villae rusticae*, kao i fortikacija koje se mogu pronaći na zadarskom području, ponajviše u kontekstu njih kao temelja za daljnju sakralnu gradnju.

Pregled historiografije jednog ruralnog te još uvijek slabo istraženog geografskog područja ne može proći bez monumentalne sinteze predromaničke umjetnosti Tomislava Marasovića *Dalmatia Praeramonica,* objavljene u četiri sveska 2009. godine, koja redovito obuhvaća i najzapostavljenije lokalitete.[19] Iako je, kao i u slučaju Uglešićeva pregleda, postojan problem ažurnosti određenih kataloških jedinica, kao i dodatan problem povremene netočnosti karata iznesenih u pregledu poznatih lokaliteta na koje se ne upućuje tako često,[20] takva kompleksna studija je od iznimne važnosti za daljnja istraživanja i buduće generacije upravo zbog njenog sintetskog karaktera koji donosi mnoge, a u ponekim slučajevima i sve, dostupne informacije o lokalitetima koje povijesnoumjetnička historiografija redovito zaboravlja. Konačno, valja obratiti pažnju i na neobjavljene doktorske distertacije iz drugog desetljeća XXI. stoljeća koje se dodiruju srodnih problema, poput npr. *Liturgijskih ambijenata i instalacija ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području* Ane Mišković.[21]

Udaljavajući se privremeno od povijesno, povijesnoumjetničke i arheološki orijentirane literature valja još uputiti na toponomastička istraživanja, koja pak u potpunoj suprotnosti s ograničenim informacijama prije navedenih struka, upravo zbog neovisnosti o materijalnom aspektu, nude bogatsvo sadržaja koje se ponekad pokazuje kao važna smjernica za interpretaciju spomenika. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima* Petra Skoka[22] donosi toponomastički pregled jadranskog otočja koji se pokazao prilično utjecajnim, bez obzira što su u zadnjim

[18] O procesu kristijanizacije otočja, iako ne specifično onog zadarskog, se tako može npr.i čitati u Igor Fisković, »O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti«, u: *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, (1982.), str. 159-219.
[19] Za zadarski arhipelag vidi: Tomislav Maraosović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture : Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009. str. 373-406., 443-456.
[20] Npr. karta otoka Ugljana prikazuje crkvu sv. Kuzme i Damjana na istočnoj, umjesto zapadnoj obali otoka. Vidi: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2,* 2009., str. 395.
[21] Ana Mišković, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.
[22] Petak Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima: toponomastička ispitivanja sv. 1*, Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.

godinama ukazane neke manjkavosti i neažurnost tog opsežnog istraživačkog pothvata.[23] Skokova toponomastika je svejedno još uvijek polazna točka za sva daljnja istraživanja tog tipa. Na tom tragu ne smije se izostaviti niz istraživanja provedenih u zadnjih dvadesetak godina od strane *Centra za onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru*. Njihova istraživanja povijesne toponimije, bez obzira što nisu direktno vezana uz povijesno umjetničku struku, svejedno nude neizmjerno važan i bogat izvor informacija koje mogu pomoći u daljnjem istraživanju i shvaćanju razvitka zadarskog otočja u prvih tisuću godina poslije Krista.[24] Valja za kraj obratiti pažnju i na znanstvenu djelatnost Damira Magaša koji je kroz više desetljeća iz povijesno-geografskog pogleda obradio brojne otoke zadarskog arhipelaga te neosporivo dao svoj doprinos shvaćanju tih otoka u prošlosti.

Zaključak koji se može postaviti oko historiografije Zadra i njegova otočja jest kako je ona uglavnom historiografija nekoliko istraživača i autora. Nakon niza ranijih djela XIX. i ranog XX. stoljeća ne može se ne primijetiti konzistentno ponavljanje nekoliko istih imena. Imena povijesti umjetnosti druge polovice XX. stoljeća poput Pavuše Vežića te pogotovo Ive Petriciolija koji je prvi uputio na značajan segment danas poznate umjetničke materijalne kulture srednjovjekovlja zadarskog arhipleaga u potpunosti dominiraju historiografijom. Valja istaknuti i doprinose Nikole Jakšića, Tomislava Marasovića i Miljenka Domijana te posebno prisutnih Ante Uglešića i Emila Hiljea. Od mlađih generacija, tu su Sofija Sorić, Ivan Josipović i drugi. Iako je prošlo sada već više desetljeća od zakašnjelog početka znanstvenog obrađivanja umjetničke kulture kasne antike i srednjeg vijeka na području zadarskog otočja, još uvijek se ne može govoriti o kakvoj tradiciji njegova istraživanja. Ne može se pratiti trag razvitka saznanja kroz generacije istraživača, već tek o postepenom uvođenju u ozbiljnije znanstvene preglede i diskurs.

[23] Npr. vidi: Vladimir Skračić, »Tragom Skokove toponimije«, u: *Folia onomastica croatica* 3, (1994.), str. 111-112.

[24] Od zadarskog otočja, obrađeni su Pašman, Ugljan i Vrgada, vidi u: Sveučilište u Zadru, Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku, http://www.unizd.hr/onomastika/publikacije (pregledano 22.8.2019.) Iako su mahom posvećeni toponomastičkim problemima, u izdanjima se mogu pronaći i poglavlje naglašenije povijesnoumjetničke orijentacije: Emil Hilje, Sofija Sorić, »Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Ugljanu«, u: *Toponimija otoka Ugljana,* (ur.): Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska istraživanja, 2007., str. 101-131., Emil Hilje, »Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pašmanu«, u: *Toponimija otoka Pašmana,* (ur.) Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska istraživanja, 2006., str. 63-86., Sofija Sorić, »Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Vrgadi«, u: *Toponimija otoka Vrgade*, (ur.): Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009. str. 69-78

1.3.CILJ, METODOLOGIJA I KORIŠTENA LITERATURA

Na temelju dosadašnje historiografije, usputno je i komentirajući, cilj je rada „kataloški“ prezentirati arhitektonski izričaj na području zadarskog arhipelaga u vremenskom rasponu od 300. do 1000. godine. Kroz takav pregled, bit će moguć kontekstualiziran pogled na zadarski arhipelag kao specifičnu povijesno-geografsku cjelinu, što na koncu i omogućava i stvaranje svojevrsne sinteze saznanja o razvitku umjetničkog izirčaja tog često zapostavljenog područja, kao i na upućivanje na potencijalne smjerove budućih istraživanja. Konačno, preko rada je dostupan i historiografski i bibliografski pregled dosadašnjih istraživanja o lokalitetima.

Prvo „ne-uvodno“ poglavlje donosi opću kontekstualizaciju zadarskog otočja kroz nekoliko relevantnih aspekata. Prvo je tu povijesno-politički pregled tj. pregled utjecaja tih političkih mijena na zadarsko područje i Dalmaciju općenito. Glavni bibliografski temelj navedenog poglavlja bit će serija *Povijest Hrvatskih zemalja* tj. svesci Roberta Matijašića, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana* i *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku* Nevena Budaka kao primjer ažurne i relevantne pregledne literature koja obrađuje problematiku, uz povrememene nadopune dodatnim materijalom poput Goldsteinove studije Bizanta ili spomutog izdanja Nade Klaić i Ive Petriciolija kada se to ukaže potrebnim. Nakon toga slijede poglavlja usmjerena na aspekte koji su obilježili ekonomske i duhovne prilike te stvorile temelj za kulturni i arhitektonski izričaj. To su pregledi problema naseljenosti otoka, ostavštine rimskih objekata gospodarsko-rezidencijalne namjene koje su i nakon kreacije prvog rimskog pejzaža na otočju svakako odigrali i svoju ulogu u njegovoj transformaciji u posljednjim stoljećima zapadnog carstva i prvima srednjeg vijeka. Moglo bi se reći da su na neki način sličnu ulogu imale i Justinijanove utvrde koje se kroz VI. stoljeće pojavljuju u velikom broju na otočju - najbolje svjedočeći kulturnim promjenama koje utječu na pejzaž. Na koncu, tu se pojavljuje i pitanje pojave kršćanske religije gdje posebno do izražaja dolazi povezanost „ruralnog“ arhipelaga i Zadra kao jedinog urbanog središta kojemu otoci gravitiraju.

Drugo poglavlje donosi kataloški pregled sakralne gradnje te je glavni dio rada. Prilikom katalogizacije, svaki otok će biti sažeto obrađen pomoću crtica iz povijesne i toponomastičke perspektive uz kratki kontekstualni pregled relevantnih saznanja o otoku u periodu kasnog carstva i ranog srednjeg vijeka do 1000. godine. Kako su naša saznanja po tom pitanju još uvijek poprilično ograničena, mnogo informacija je, kao i mnogo toga drugoga u ovom istraživanju,

donekle spekulativnog karaktera, ali je takav pristup nužan u svrhu određene osnovne kontekstualizacije umjetničkih slojeva i njihove transformacije. Pag i kornatsko otočje koji ne ulaze u područje zadarskog arhipelaga cijelim svojim teritorijem te predstavljaju granično područje neće biti obrađeni u ovom pregledu. Bez opširnog ulaženja u probleme specifične za toponomastičke ili geografske znanosti, cilj je iskorisiti neke njihove zaključke u svrhu stvaranja što kompletnije, što jasnije slike zadarskog otočja u tom transformacijskom razdoblju. Kako je cilj ovoga istraživanja ponajprije prezentirati sakralnu spomeničku baštinu zadarskog arhipelaga, utvrde, vile i ostale građevine profanog tipa neće biti obrađene kao vlastite kataloške jedinice. Međutim, kako je već naglašeno da je riječ o neizbježnim elementima povijesnog i kulturnog pejzaža prostora koji su redovito kontekstualno, ako ne i funkcionalno povezani uz samu religijsku arhitekturu, ranije spomenuta kontensktualizacijska poglavlja će služiti kao temelj za nadovezivanje prilikom interpretacije.

Korištena literature je opširna, ali nekoliko izdanja treba naglasiti kao ključne početne točke za brojne jedinice unutar istraživanja. Svakako se za pregled sakralne arhitekture ne može ignorirati *Dalmatia Praeromanica* Tomislava Marasovića koja je, bez obzira na širi karakter mnogo općenitijeg pregleda, još uvijek najopsežniji i najpotpuniji objavljeni pregled ruralne arhitekture predromaničkog razdoblja. Drugi ključan pregled, koji se bavi ranijim razdobljem, tj. prvim godinama kršćanstva je onaj Ante Uglešića iz 2002. godine, tim više jer su neki od lokaliteta, ponajprije tzv. „*gariške crikve*“ sjevernih otoka arhipelaga, obrađeni isključivo u njegovu pregledu.

Posljednje poglavlje je zaključak samog istraživanja te je podijeljen na dva manja poglavlja. Prvo je kratki pregled transformacije koja je zadesila povijesni pejzaž otočja kroz naslovni period u nekim općim teorijskim crticama s pozivanjm na najrelevatnije primjere iz kataloga sakrlane arhitekture. U završnim razmatranjima su pak ukratko prenesni neki od ključnih neriješenih problema povijesnoumjetničke struke na području zadarskog arhipelaga, kao i razmatranje o uspješnosti provedbe izvorne zadaće rada.

Posljednja poglavlja, uz razne prikupljene tlocrte raznih autora te fotografije nastale prilikom obilaženja brojnih (iako nažalost zbog teške dostupnosti ne i svih) obrađenih lokaliteta, kao prilog nude i karte izrađene pomoću *QGIS* 3.6.3 softwarea koje prikazuju u radu spominjane lokalitete. Sakralni objekti, tj. crkve označene su kružićima (značenje boja varira od karte do

karte, ali je uvijek objašnjeno u legendi) dok su ostali objekti od interesa označeni drugim znakovma – utvrde kvadratom, a vile trokutom. Kao temeljni sloj karta kompletnog arhipelaga korištena je mapa otvorenog koda *OpenStreetMap,* dok su karte specifičnih otoka napravljene pomoću satelitskih snimki *Google Eartha*. Objekti koji nisu dio inventara sakralne gradnje (utvrde i vile/gospodarski objekti) te koji nisu ni na koji način s njima povezani (antička *villa rustica* u Mulinama ili utvrda na Vrgadi su npr. slučaj kada je nemoguće ne uzeti ih u obzir prilikom obrade same sakralne arhitekture) neće biti označeni na kartama pojedinačnih otoka i njihove spomeničke baštine, ali su prikazane na vlastitim preglednim kartama koje sadrže potvrđene lokalitete tog tipa na području. Valja svakako naglasiti da su karte zamišljene, a onda i izrađene, s namjerom njihova korištenja uz tekst, ponajprije zbog brojnih nesigurnosti koje se mogu izraziti tek u kontekstu promišljanja o lokalitetima. Karte prezentiraju tako tek u očima autora vjerojatnu interpretaciju nastalu na temelju dostupnog materijala.

2. POVIJESNO-GEOGRAFSKI ASPEKTI U ISTRAŽIVANJU ZADARSKOG ARHIPELAGA

2.1. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZADARSKOG ARHIPELAGA

Zadarski arhipelag smješten je između Kvarnerskog arhipelaga na sjeveru i Kornatskog otočja na jugu. Riječ je o skupini od tristotinjak otoka, od kojih većina nije naseljena. Oni se pružaju u tri niza, prateći obalu u smjeru sjeverozapada prema jugoistoku, predstavljajući možda najbolje tzv. dalmatinski tip obale. Otočje je nastalo u oligo-miocenskoj fazi, prije čega je bilo dio Ravnih kotara.[25] Jedno je od najrazvedenijih područja čitavog istočnog Jadrana. Mnogi od otoka, pogotovo oni manji i slabije naseljeni su dobrim dijelom definirani naglašenom oskudicom vode.[26] Takve karakteristike su obilježile te otoke i oni su se sukladno tome kroz povijest pokazali popularnima za ispašu stoke u suprotnosti s više agraranom orijentacijom prirodno bogatijih otoka.[27] Otočki kamen je također bio od važnosti s obzirom na pronalaske napuštenih kamenoloma na Ravi, Ižu, Sestrunju, Kamenjaku i Dugom otoku. Isto se može reći i za šume, pogotovo one crnike i bora. Mnoge od njih su bile izrazito bogat izvor drva koje je bilo potrebno za brodogradnju, ali i za razne druge potrebe Zadra.[28] Od ostalih kultura za čiji je uzgoj zadarski arhipelag pogodan valja istaknuti vinarstvo i pogotovo maslinarstvo.

2.2. KRATKI PREGLED POVIJESTI PROSTORA I POLITIČKE PRIPADNOSTI OD IV. DO XI. STOLJEĆA.

Kako je i napomenuto, povijest zadarskog arhipelaga nije moguće pisati bez povijesti Zadra koji je pak pripadao u širi kontekst priobalnog antičkog grada rimske provincije, a kasnije i bizantske teme Dalmacije. Tu je naravno i nedostatak materijalnih i pisanih svjedočanstava koja

[25] Vladimir Jagodić, »prirodne karakteristike zadarskog otočja«, u: *Čovjek, more, otoci : prisustvo čovjeka na zadarskim otocima*, katalog izložbe (Zadar, 1988.), (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej Zadar, 1988. str. 5.
[26] Isto, str. 7.
[27] Vladislav Cvitanović, »Otoci Iž i Premuda«, u: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 1(1954.), str. 70., Šime Peričić, »gospodarstvo otoka Iža u prošlosti«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40, (1998.) str. 175 i Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku,* 1976., str. 80-82.
[28] Sofija Petricioli, »zadarski otoci od početka naseljenja do pada Napoleona«, 1988., str. 10. i Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku,* 1976., str. 80-82. Za ukratko o Kamenjaku tj. o istraživanjima na lokalitetu vidi: Marijo Jurišić, »Zadarski akvatorij«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, 2006.), str. 322. O kamenolomima na Dugom otoku, kao i općenito o funkcioniranju kamenoloma na jadranskim otocima u antici opširnije u: Mate Parica, »Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima«, u: *Histria antiqua* 21, (2012.) str. 345-354.

su potrebna za neovisnu reprodukciju povijesti otočja, ali s obzirom na to da su oni tvorili ukoliko već ne posebnu geografsku, onda kulturnu te pogotovo gospodarsku cjelinu s tim antičkim središtem, takav poduhvat bio bi pogrešan već u svome ishodištu.

Položaj Dalmacije, a samim time i zadarskog arhipelaga u periodu od IV. do XI. stoljeća bio je dobrim dijelom obilježen svojevrsnim kontinuitetom. Unutarnji sukobi u carstvu koji su izazivali turbulencije poput onih između pripadnika Konstantinove „dinastije" u IV. stoljeću zaobilaze kompletan dalmatinski prostor te ga ostavljaju slobodnim od kakvih izravnijih posljedica.[29] Takvo udaljavanje od središta ključnih događanja zapravo simbolizira početak procesa postepenog gubitka važnosti položaja Dalmacije, između ostalog zbog gubitka važnosti samog Rima, koji ulogu središta počinje imati isključivo na simboličnoj razini.[30] Takvim događanjima započela je transformacija Dalmacije u periferno područje, nešto što u ranoj antici ona nije bila. Bez obzira na to, čak i nakon 476. godine i pada Zapadnog Rimskog Carstva (tj. 480. i ubojstva Julija Nepota koji se u Dalmaciji kao zakoniti car skrivao), nisu vidljivi tragovi radikalnih promjena u obliku prekida funkcija ili struktura, između ostalog jer Dalmacija nikada nije toliko ovisila o vladajućim strukturama.[31] Sve je to u zapaženoj suprotnosti od obližnje Panonije koja je mnogo više osjetila politička događanja svoga doba uz, čini se, redovito napuštanje gradova.[32] Gradovi na obali, pa tako i Zadar, nastavljaju, u različitim mjerama, svoj život kroz kasnu antiku i rani srednji vijek, iako, naravno, uz naglašene kompromise: cijelo razdoblje je ipak obilježeno svojevrsnom dekadencijom gradskog života. U svakom slučaju, umjesto rasprava o diskontinuitetu tipičnih za raniju historiografiju, termini koji mnogo jasnije rasvjetljavaju situaciju grada na jadranskoj obali su oni krize ili stagnacije.[33]

U zori perioda kojeg historigrafija naziva kasnoantičkim, gospodarski i ekonomski razvitak gradova Dalmacije bio je zaustavljen, kako prije spomenutim gubitkom važnosti položaja, tako i postepenim otežavanjem kopnene trgovine i komunikacije[34] koje će se samo dodatno otežati u nadolazećim stoljećima. Tu je na koncu bilo i intenzivno fortificiranje naselja, izazvano

[29] Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam International, 2012., str. 78 - 88
[30] Isto, str. 103.
[31] Isto, str. 166.
[32] Isto, str. 89. ili 101.
[33] Isto, str. 103.
[34] Isto

ponajprije strahom od barbarskih napada. Sve je to rezultiralo velikim troškovima usmjerenima na izgradnju zidova i ostalih fortifikacija gradova, često na račun drugih osnovnih potreba.[35]

Pa ipak, niti osvajanje Dalmacije od strane germanskih barbara vođenih Odoakrom nakon pada Zapadnog carstva nije donijelo kakve radikalne prekide u tradicijama urbanog života i naglašene administrativno-civiline promjene. A isto vrijedi i za Teodorikovo osvajanje njegova kompletnog carstva krajem V. stoljeća koje se opet nije dotaklo kakve opširnije reorganizacije života. Oba ta barbarska vladara su, prema svemu sudeći, još uvijek bili dovoljno „romanizirani" uz izražavanje poštovanja prema dosadašnjim društvenim strukturama i institucijama. [36] Čak i po pitanju religije, s obzirom na ostrogotsko prihvaćanje arijanizma, nema nikakvih dokaza o nasilnom nametanju vjerovanja – sukladno tome se ne mogu čak ni vidjeti primjeri nečega što bi se moglo nazvati „gotskom" gradnjom.[37]

U središte povijesnih događanja Dalmacija ipak ponovno dolazi u tridesetim godinama VI. stoljeća kada postaje jednom od ključnih vojnih uporišta u Justinijanovoj rekonkvisti nakon Afrike i Sicilije. Do 540. godine Goti su protjerani iz Dalmacije u carevom slavnom vojnom pohodu.[38] Jedan aspekt koji se može zamijetiti u tom razdoblju je naglašen pad broja stanovnika, koji će obilježiti i naredna stoljeća. Vjerojatno je riječ o općoj posljedici rata protiv Gota (bez obzira na nizak intenzitet borbi na području)[39] u kombinaciji s „justinijanskom" iz VI. stoljeća, a onda i nizom drugih kuga koje će harati područjem.[40]

Bez obzira na takve nedaće, VI. stoljeće je ipak, bar privremeno, period svojevrsnog poleta.[41] Justinijanova vladavina je obilježena visokom stabilnošću te je Dalmacija i doživjela manji procvat. Grade se nove zidine za gradove, kao i brojni novi sakralni objekti – ne samo u gradskim središtima, već i na selima. Upravo će se takva djelatnost pokazati ključnom za njegovu poptunu kristijanizaciju, o čemu će više biti rečeno kasnije. Cijela Dalmacija, usprkos

[35] Isto, str. 146
[36] Vidi: isto, str. 167. - 168 , 170. i 177.
[37] Isto, str. 179 – 180 ili Mate Suić, *Zadar u starom u vijeku*, 1982., str. 321., Ostrogoti doduše niti nisu, s obzirom na pronađene arheološke nalaze, pretjerano naseljavali područje Dalmacije, vidi: Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 175
[38] Ivo Goldstein, »Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. «, u: *Radovi* 37 (2005.) str. 29.
[39] Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992., str. 24
[40] Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 207–208., Željko Rapanić, »Od grčkih kolonista do franačkih misionara«, u: *Hrvati i Karolinzi*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 32-67
[41] Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 1992., str. 64.

novom pripajanju Istočnom rimskom carstvu, još jednom zadržava visoku razinu autonomije.[42] Sami otoci u tom periodu, po svemu sudeći, ostaju još uvijek prilično sigurni, a sve veći broj elita se počinje seliti na njih, pogotovo onih iz područja Panonije koja je, kako je već rečeno, mnogo jače osjetila posljedice barbarske prisutnosti.[43]

VII. stoljeće donosi veće promjene na dalmatinskom teritoriju. Njihovi temelji kriju se već u kraju VI. stoljeća kada langobardska osvajanja na sjeveru Italije, kao i dolazak Slavena, ponovno otežavaju kopnenu komunikaciju i trgovinu. Nije sigurno o kolikoj se zbilja životnoj opasnosti za stanovnika Zadra može pričati, pogotovo u svjetlu nedavnih razjašnjavanja „pada" Salone[44] - promjene su drugačije prirode. Jadransko more u takvim prilikama opet dobiva važnu ulogu, ali kako je i rečeno, samo privremeno jer se nedugo nakon toga opet može primijetiti slabljenje ekonomije, pa onda sukladno tome i plovidbe.[45] Smanjenje važnosti mora ne utječe na seljenja na priobalje koje se u tom periodu nastavlja - sada i u svrhu lakše komunikacije s Konstantinopolom. [46] Tijekom VI. i VII. stoljeća Dalmacija, naglašenije no ikad prije, preuzima ulogu graničnog teritorija između istoka i zapada, postajući obilježena povećavanjem tenzija između istoka i zapada, tj. Istočnog carstva i zapadne crkvene vlasti.[47] Veliki problemi za Istočno Carstvo dolaze prekidom „vječnog mira"[48] s Perzijom te preseljenjem vojske s područja Dalmacije na istočnu granicu. Uz još manju kontrolu nego ranije, Dalmacija postaje otvorenija za nove utjecaje te se tada može početi govoriti o „slavenizaciji" područja.[49] Konačno gašenje nekih antičkih gradova u tom periodu treba povezati uz njihove ekonomski nepovoljne lokacije,[50] a po tom pitanju pogotovo do izražaja dolazi važnost otočja za Zadar. Dalmacija, tj. njene granice povlače se do same obale, na „ostatke ostataka" što je ograničilo gospodarski potencijal kopna.[51] Osim što je Zadar bio jedno od središta, sada nešto zapostavljenijeg, trgovačkog puta, upravo zahvaljujući kontinuiranoj eksploataciji otočja, on još uvijek može

[42] Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 209.
[43] Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., Zagreb: Leykam International, 2018. str. 63 i Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 234.
[44] Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018., str. 64-65.
[45] Isto, str. 64., Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 177.
[46] Isto, str. 231
[47] Isto, str. 232. Tenzije koje će pogotovo doći do izražaja par stoljeća kasnije Focijevom shizmom.
[48] Potpisanog izvorno prije Justinijanove rekonkviste te zasigurno jedan od preduvjeta same inicijacije takvog pothvata, vidi: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018., str. 72.
[49] Isto, str. 126
[50] Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 1992., str. 38
[51] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976., str. 57, 62-66.

uživati i u gospodarskim pogodnostima bez obzira na nedaće na kopnu. Tu je, naravno, i faktor sigurnost koji je otočje davalo, pogotovo nakon intenzivnog fortificiranja u VI. stoljeću, o čemu će još biti riječi.

Krajem VIII. stoljeća, u isto vrijeme kada u Dalmaciji ponovno dolazi do gospodarskog i ekonomskog procvata,[52] a nakon što pod Langobardima pada Ravenski egzarhat kojemu je Dalmacija pripadala, dolazi i do prodora nove sile – Franaka. Njihova prisutnost će samo dodatno naglastiti par stoljeća ranije utemeljeni granični karakter Dalmacije. Oko 788. godine Karolinzi zauzimaju Istru te uskoro nastavljaju i prema Dalmaciji vođeni Pipinom. Nije sigurno u kojoj mjeri su Karolinzi privremeno zauzeli Dalmaciju, tj. kolika je zbilja bila njihova vlast nad njom, međutim, poznato je da su na njihovu dvoru boravili zadarski biskup Donat, koji će kasnije biti i posrednik s Konstantinopolom, ali i zadarski duks Pavao. Taj čin se često tumači kao legitimacija karolinške vlasti,[53] ali je, i bez obzira na spekulacije o značenju te prisutnosti, i potencijalno svjedočanstvo snažne uloge koju je Zadar imao kao urbano i političko središte u Dalmaciji krajem VIII. stoljeća.

Bizantsko-franački rat formalno će biti okončan tek Aachenskim mirom 812. godine. Tim sporazumom Bizantu ostaju samo dotadašnji priobalni gradovi i otoci. Bizant je tako i formalno protjeran do same obale, što u unutrašnjosti ostavlja prostor za razvitak, između ostalih, i Hrvatske sklavinije. Upravo će sklavinija tih novih doseljenika dijeliti prostor bizantske Dalmacije na više dijelova, na području nakon otoka Vrgade kao posljednjeg u nizu zadarskog arhipelaga i Trogira.[54] Prijelaz iz kasne antike prema ranom srednjem vijeku donio je tako značajnu teritorijalnu promjenu redukcijom bizantske Dalmacije na usko priobalje i otočje te

[52] Neven Budak tako, recimo, piše o još jednoj ranosrednjovjekovnoj renesansi. Kao primjere opće renesanse područja spominje Splitsku radionicu – slučaj ponovne klesarske i skulptorkse aktivnost nakon zatišja u VII. i dobrom dijelu VIII. stoljeća - što je uz određene ostale aspekte zasigurno pridonjelo njihovu epitetu mračnih stoljeća. Tu bi se tada u taj novi zanos skulptorske djelatnosti trebala dodati i radionica pluteja zadarske katedrale vidi: Ivan Josipović, »Radionica plutejâ zadarske katedrale«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.)„ str. 43-62. Uz ekonomske faktore, uzrok Neven Budak vidi u probuđenom osjećaju pripadanja rimskoj tradiciji i kulturnom krugovima, što je tada stvorilo novi interes za potvrđivanje identiteta koji će se razlikovati od onoga u zaleđu Dalmacije koji više nije pod bizantskom kontrolom, vidi: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018., str. 301. ili opširnije vidi: Neven Budak, »One More Renaissance? Dalmatia and the Revival of the European Economy«, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812),* (ur.) Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, London, New York: Routledge, 2018. str. 174-193.

[53] Iako nije posve sigurno koji je to sve teritorij bio, najvjerojatnije je i uključivalo otoke te je kroz rad i pretpostavljeno tako. Za sažetu raspravu o temi vidi: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018., str. 122.

[54] Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 1*, 2009., str. 22-23.

razvitkom brojnih sklavinija na njenom nekadašnjem području. Na mikrorazini, međutim, promjene nisu bile toliko uočljive, s obzirom da svojevrsna, ukoliko već ne rimska, onda barem urbana tradicija još uvijek živi u Zadru zahvaljujući upravo starom stanovništvu koje ju prenosi s generacije na generaciju. Takvi će kulturni elementi donekle opstati i kroz „tamna" stoljeća te će biti temelj novog procvata grada koji će se dogoditi već krajem ranog srednjeg vijeka.[55] Antička tradicija, bez obzira na gubitke, ili možda je bolje reći, transformacije, nekih ranijih civilnih funkcija i uloga, još uvijek na svoj način živi.

Nova vanjska prijetnja u prvoj polovici IX. stoljeća dolazi u obliku Saracena, koji nakon što su 827. došli na Siciliju započinju i svoje napade po Jadranu. Bez obzira što su napdali *Raguzu* (Dubrovnik), kao gornjodalmatinsko središte, Zadar je još jednom pošteđen izravne vanjske opasnosti, u ovom slučaju moguće upravo zbog svojih otoka koji se nižu uz obalu i tako ga štite.[56] Saracenska prisutnost će doduše, makar indirektno, utjecati na, ako ne i obilježiti budućnost Zadra. Reforme cara Bazilija I. (867. – 886.) vjerojatno su inspirirane upravo tim napadom te on, po svemu sudeći, osniva temu Dalmaciju.[57] Ipak, Bazilije uskoro uvodi plaćanja tributa mira Hrvatima, umjesto strategu, kako to uobičajeno tematsko uređenje nalaže. U takvoj klimi, sada i službeno „mirne" koegzistencije u X. stoljeću dolazi i do svojevrsne integracije bizantskog područja tj. priobalnih gradova i zaleđa definiranog mladom hrvatskom državom. Nesumnjivo je da je to omogućilo određen razvitak, jer ne samo što je naseljavanje Zadra od strane Hrvata potpomoglo njegov demografski opstanak kroz asimilaciju, nego je i novonastali ugovor poboljšao tržišnu djelatnost sa zaleđem. Ono što je bilo korisno za gospodarstvo nije nužno bilo tako i za politiku, pa titula stratega teme, zbog ukidanja tributa, postaje naglašeno simboličnog karaktera te upitne vrijednosti van, sada tek navodnog, političkog središta Zadra. Split, pogotovo nakon preuzimanja statusa metropolije na crkvenom saboru 925. godine, polagano u potpunosti od Zadra preuzima ulogu stvarnog središta Dalmacije. [58]

2.3.PAR CRTICA O NASELJENOSTI ZADARSKIH OTOKA

[55] Željko Rapanić, »Od grčkih kolonista do franačkih misionara«, 2002., str. 42.
[56] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976. str. 77-78.
[57] Iako u suvremenoj historiografiji ne postoji još uvijek suglasnost o tome kada je *točno* tema Dalmacija uspostavljena, vidi: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018., str. 165.
[58] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976. str. 77-86.

Zadarsko otočje naseljeno je još od prapovijesti. Dokazi o tome su brojni materijalni ostaci Liburna poput njihovih gradina u kojima su živjeli te koje su pronađene su na svim većim otocima. Oko njih, ti su se rani stanovnici sjeverne Dalmacije bavili mnogim gospodarskim granama koje će obilježiti i dobar dio ostatka povijesti tih otoka poput stočarstva, maslinarstva, vinogradnje itd...[59] Stvaranjem rimske provincije Dalmacije taj već prisutni agrarni/gospodarski element će se u kontinuitetu dodatno razvijati. Gospodarske, kao i obrambene funkcije, će uz takve temelje postati glavne odrednica otočja u odnosu na Zadar. Time je određeno da, bez obzira na manje naseobine koja se po toponimima mogu povezati uz Rimljane, čitavo otočje neće imati kakvo veće urbano središte u kasnoj antici i srednjem vijeku. Ipak, to ne znači da je otočje pusto ili odvojeno od rimske kulture. Čak i uz raniju pristutnost nekih gradskih aristokrata na njihovim imanjima, veliki val romanizacije zadarskog otočja, barem u obliku privremenog povećanja broja stanovnika, događa se tijekom V. stoljeća. To je dobrim dijelom izazvano upravo strahom od barbarskih naroda. Taj proces će se samo dodatno pojačati u VI. stoljeću tijekom razdobolja vladavine cara Justinijana.[60]

Ipak, možda najzanimljivija točka problematike naseljenosti zadarskog otočja koju je korisno za ovakav pregled bar ukratko spomenuti, je opaska Konstantina Porfirogeneta kako je jedini naseljeni otok tog područja u njegovom X. stoljeću tek omanja Vrgada.[61] Možda je vjerojatnije od čitanja tog pisanog kurioziteta kao svjedočanstva stambenog diskontinuiteta da je upravo spomenuti nedostatak organizirane političke zajednice, u ovom slučaju one rimske, bio razlog careve konstatacije o nenaseljenosti. Takav je prijedlog Nade Klaić, kao i još nekih autora.[62] Čini se prihvatljivim i logičnim da su u X. stoljeću na otocima živjeli razni kmetovi i seljaci „*o kojima srednjovjekovna historija nigdje ne vodi brigu*“[63], a gotovo sigurno i Slaveni tj. Hrvati.[64] Rezultati toponomastičkih istraživanja su svakako potvrdili miješanje predrimskih, rimskih i

[59] Sofija Petricioli, Zadarski otoci od početka naseljenja do pada Napoleona, 1988., str. 9., Nada Klaić, Ivo Petricioli
[60] Robert Matijačić *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 157. i 214.
[61] Točnije, nabraja da su Osor, Rab, Krk i Vrgada jedini naseljeni otoci Dalmacije, a da su drugi ranije bili naseljeni, a sada su pusti. Vidi: Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 1985., str. 139.
[62] Vidi: Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976., str. 58 – 62. ili npr. Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 1992., str. 139. Za opširniji pregled kompleksne problematike, vidi: »Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske«, u: *Folia onomastica Croatica* 8, (1999.) str. 45-66.
[63] Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, 1950., str. 134.
[64] Pitanje njihova dolaska na otočje nije moguće zahvatiti bez velikog prelaženja van okvira jednog ovakvog skromnog kontekstualizacijskog pregleda. Valja tek uputiti na tešku vjerojatnost Skokove teze o naseljavanju u X. stoljeću, nakon što se staro stanovništvo vratilo u Zadar.

slavenskih toponima na otočju.[65] Ukoliko, dakle, prihvatimo taj kriterij rimske organizirane zajednice kao odrednicu po kojoj je Porfirogenet tumačio naseljenost otoka, posve je razumljivo zašto bi ignorirao i takve doseljenike iz „barbarskih" sklavinija. Odgovor na pitanje zašto od svih zadarskih otoka kao naseljenu tada ističe upravo Vrgadu mogao bi se potražiti u staroj Suićevoj opasci o kasnoantičkom nestanku brojnih kriterija koje naselje treba „ispuniti" da bi se smatralo gradom.[66] Kroz kastrizaciju koja je zahvatila cjelokupan teritorij istočne jadranske obale u VI. stoljeću, upravo fortifikacijski karakter postaje glavno obilježje urbaniteta, ili kako to tumači Neven Budak, događa se konačni nestanak razlike između *kastruma* kao vojne utvrde i utvrđenog naselja *civitas, urbs* i sličnog.[67] Utvrda na Vrgadi možda tako jedina ostaje u vojnom uporabnom kontinuitetu sve do razdoblja cara iz X. stoljeća. Takvoj interpretaciji u korist idu prijevodi Porfirogenetova teksta gdje se *eremokastrae*, kojima Vrgada ne pripada, tumače kao napuštene *utvrde* prije nego naselja sama po sebi.[68]

U posljednjim stoljećima Zapadnog Rimskog Carstva pejzaž otoka bio je definiran ponajprije agerom tj. nizom gospodarstva s rimskim rezidencijalnim objektima. A čak niti vlasnici tih objekata često nisu živjeli na njima, već su po potrebi putovali iz Zadra, Salone ili čak Rima.[69] Zbog takvog istaknutog nedostatka urbanog elementa s jedne strane, ali i snažne ovisnosti o Zadru s druge, možda je prikladna Petriciolijeva opaska da je zadarsko otočje „*periferija Zadra*."[70] Nema nikakvih naznaka da je po tom pitanju srednji vijek donio bilo kakve veće promjene, bez obzira na razlike u društvenom statusu ili etnicitetu onih koji na tim otocima obitavaju ili posjeduju zemlju.

2.4. ZADARSKO OTOČJE I KRŠĆANSTVO

[65] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976., str. 58. Iako, očekivano, nije uvijek jasna periodizacija tih toponomastičkih miješanja i promjena.
[66] Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu,* 2003., str. 362-363.
[67] Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.,* 2018 str. 60.
[68] Primjer takve interpretacije vidi u: Slobodan Čače, »Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske«, 1999., str. 46-48. To vjerojatno ne znači da su ostale utvrde iz Justinijanova doba doslovno prazne, već isključivo da je njihova izvorna obrambena funkcija napuštena. Po svemu sudeći, upravo spomenuti seljaci i Hrvati naseljavaju te utvrde ili njihovu okolicu.
[69] Mate Suić, Zadarski otoci u antici, 1974., str. 55- 60.
[70] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici srednjeg vijeka na zadarskim otocima, 1974., str, 79.

Pitanju kristijanizacije bilo kojeg vangradskog područja može se pristupiti iz više perspektiva. Prva, i zasigurno najočitija bila bi ona centrirana na obližnje teritorijalno središte i njegov utjecaj, tj. djelovanje njegovih stanovnika, što je u našem slučaju, Zadar i njegovo stanovništvo koje se još uvijek drži određene aristokratske tradicije posjedovanja vila u izvangradskom prostoru.[71] Promišljanja o tom problemu kristijanizacije okolice preko utjecaja urbanog elementa dohvatio se Pavuša Vežić te je proces podijelio u dvije faze. Prvu fazu tumači kao „spontanu" kristijanizaciju sela, tj. proces prijenosa kulture gradskog stanovništva na njihova ruralna imanja, u teoriji za vlastite religijske potrebe.[72] Iako takvo djelovanje vidi kao tipično za V. stoljeće, u našem slučaju imamo i primjer iz IV. stoljeća. Riječ je o najranijem građevinskom objektu tog novog duhovnog karaktera na cijelom području - memoriji izgrađenoj u sklopu antičkog gospodarstva u Mulinama na sjeveru Ugljana. Kompleks će još dodatno biti obogaćen mauzolejem, a početkom V. stoljeća i bazilikom.[73] Drugi sloj duhovne kulture na selu veže se uz kasnije prilagodbe već postojećih građevina novim potrebama ili pak građenja novih zbog neadkvatnosti starijih – često zbog povećanja broja stanovnika ili promjene funkcije. Taj proces Pavuša Vežić tumači kao tipičan za VI., ali primjere pronalazi i u VII. stoljeću. Ta druga faza kristijanizacije je, čini se i ona sa sistematiziranim pristupom, tj. naglašenijim crkveno-političkim aspektom.[74] Primjeri takve gradnje su, očekivano, mnogo brojniji, a čak i bazilika iz V. stoljeća u Mulinama doživljava pregradnje koje upućuju na promjenu njene namjene iz privatne u kongregacijsku. Period Justinijanove vladavine na našoj je obali obilježen i gradnjom brojnih obrambenih objekata u sklopu kojih će se graditi novi sakralni objekti. Sljedeći val pokrštavanja na hrvatskim prostorima vjerojatno je bio onaj oko 800. godine. Međutim, to se pokrštavanje

[71] Takva se konstatacija ipak ne smije suviše doslovno, tj. isključivo shvatiti. Čak i primjer gospodarskog kompleksa u Mulinama, lociranog na otoku uz sam Zadar te na imanju obuhvaćenom centurizacijom koje se nalazilo unutar gradskog agera sadrži neke arhitektonske elemente (predvorje) koji nemaju svoj komparacijski primjer u gradskoj arhitekturi Zadra tog doba, svakako služeći kao primjer šire sfere „utjecaja", najvjerojatnije one salonitanske. Vidi: Ana Jordan Knežević, »Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju«, u*: Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59, (2017.), str. 21-52. S druge strane, poznato je i npr. da se u samostan sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu doseljavaju benediktinci iz Biograda u XII. stoljeću, što svakako upućuje na to da se ne smije gledati na Zadar kao na jedini urbani faktor u razvitku otočja, kao ni da svo vlasništvo nad otočkim posjedima treba dovoditi isključivo u vezu s njim. Uostalom, kako je već i napomenuto, posve je uobičajeno da vlasnici imanja dolaze iz daljih urbanih središta poput Rima, a tu su još i carski te crkveni posjedi. Vidi bilješku 69.

[72] Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, 2005., str. 79-80.

[73] Vidi sekcije: Memorija (Muline) i Sv. Ivan Krstitelj (Muline)

[74] Vidi: Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 80., ali i: Željko Rapanić, »od grčkih kolonista do franačkih misionara«. 2000., str. 41. te: Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 54.

povezuje uz Slavene. Iako su nedvojbeno bili pristuni na otočju[75], vjerojatno su, bar djelomično, kršćanski nauk poprimili kroz proces asimiliacije s okolnim stanovništvom koje u relativnom kontinuitetu obitava kroz transformacijska stoljeća. Možda je upravo to i *djelomičan* razlog malom broju pronađene izvorno predromaničke gradnje na zadarskim otocima.

Ipak, stanje istraženosti kristijanizacije cijelog zadarskog područja nije idealno. Već i pitanje pojave, a onda i širenja te sistematskog razvitka kršćanstva u samome Zadru, koje se postavlja kao osnova za takvo promišljanje, nije u potpunosti razjašnjeno. Naznaka kršćanstva u prvim njegovim stoljećima i nema, što je, međutim, slučaj i u ostatku Dalmacije, koja po pitanju kršćanstva „kasni" u odnosu na mnoge druge dijelove antičkog svijeta.[76] Ono što npr. izaziva nedoumice u historiografiji oko datiranja pojave razvijene crkvene hijerarhije i organizacije je nastanak ranokršćanskog oratorija u Zadru, u samom srcu antičkog poganskog urbaniteta – rimskom forumu. Stoga se i takva pojava u nekih autora datira tek u period nakon 313. godine i edikta o toleranciji.[77]

Što se tiče organizacije zadarske biskupije, kojoj su otoci pripadali, poznato je da je pak ona pripadala splitskoj sve negdje do druge polovice XII. stoljeća kada i sama dobiva metropolitski status.[78] Zadarska dijaceza postoji već u IV. stoljeće te je vjerojatno funkcionirala u kontinuitetu sve do utemeljenja metropolije bez obzira na rupe u povijesnim izvorima koje mogu uputiti na suprotno.[79] Postoje indikacije da je, kako to Neven Budak tumači, Zadar nakon pada Salone, uz preuzimanje uloge glavnog urbanog središa Dalmacija, postao i crkveno središte preuzimajući tradiciju salonitanske crkve. Priče o kontinuitetu salonitanske biskupije prilikom prelaska na splitsku, kao i one o sv. Dujmu, navodnom učeniku apostola Petra su tako moguće tek konstrukt političkih prilika kraja VIII. stoljeća i pripreme za franačko preuzimanje teritorija bizantske Dalmacije.[80] Prilikom spajanja crkava pod jednu metropoliju 925. godine, Zadar je kao uvjerljivo političko središte Dalmacije, a možda, kako je i rečeno, privremeno i religijsko, polagao najveće pravo na takvu titulu. Njegova uvjerljiva pripadnost i snažna komunikacija s

[75] Neki istraživači pretpostavljaju da je do X. stoljeća čak 70% stanovništva bilo slavenskog porijekla. Sofija Petricioli, Zadarski otoci, 1988. str. 13
[76] Željko Rapanić, »od grčkih kolonista do franačkih misionara«. 2000., str. 38-39.
[77] Vidi npr. Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 24-29.
[78] Sve ranije spomenute teritorijalne promjene koje obuhvaćaju prostor Dalmacije nisu utjecajele na crkvene teritorijalne organizacije. Uglavnom dolazi do održavanja nekadašnje granice uz neke jasne iznimke poput Salone, vidi: Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 1: rasprava*, 2009., str. 25.
[79] Isto, str. 27.
[80] Neven Budak, *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku*, 2018., str. 76-80.

(bar u odnosu na relativno novo središte dalmatinskog urbaniteta Splita) Bizantom prilikom ranije naglašenih sve većih podjela između istoka i zapada zadarskog su biskupa koštali takve titutle u korist Splita. Kako to i Nada Klaić izriče: „*rimska crkva je namjerno zapostavljala onog kandidata koji bi prema bizantskim običajima trebao da postane metropolita*“.[81]

Još jedan rani aspekt kršćanske prisutnosti koji je daleko od razjašnjenog, ali koji svejedno treba uzeti u obzir jest monaštvo. Ono je, sudeći prema izvorima, bilo rasprostranjeno po jadranskom otočju, kako u pustinjačkoj, tako i u cenobitskoj inačici, iako nije poznato o kojim se točno otocima radi. O pustinjaštvu govori već sv. Jeronim: za razliku od cenobitskih zajednica koje se pojavljuju na kopnu, on preporuča poznaniku Julijanu povlačenje upravo na dalmatinske otoke.[82] Dokaz postojanja uređenijih monaških zajednica je i salonitanski sabor iz 530. godine na kojemu se upozorava na stegu u samostanima. Ipak, svekupno gledano, posjedujemo oskudne informacije o ranom monaštvu na našem području općenito.[83] Pronađeni su brojni materijalni ostatci koji upućuju na kontinuitet života u antičkim objektima na dalmatinskim otocima, od kojih bi neki mogli biti povezani uz pustinjački život, no opet, za sigurnije konstatacije, pogotovo u smislu pojedinačnih lokaliteta, potrebni su konkretniji dokazi.[84] Lokalitet Neviđane naprimjer, s crkvom sv. Martina se ponekad tumači kao manji samostan izgrađen na temeljima ranijeg gospodarstva.[85] Tu su i sačuvani ostatci ranokršćanske arhitekture na otočiću Školju kod Brbinja, koji su zbog svojih aneksa ispred predvorja u literaturi izazvali spekulacije o monaškoj namjeni.[86] Konačno, tu su i u historiografiji znantno rijeđe spominjana hodočasnička putovanja. Zdenko Brusić je uputio na taj često zaboravljeni aspekt gradnje crkvenih objekata, kao i onaj njihove izgradnje u kontekstu pristaništa za brodove. Takvu gradnju datira u V. i u desetljeća VI. stoljeća prije bizantsko-gotskog rata koji će, kako je već i rečeno, smanjiti intenzitet plovidbe

[81] Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976., str. 88.
[82] Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988., str. 61.
[83] Monah Dorotej, *Povijest monaštva: od sv. Antuna opata do sv. Bernarda*, Verbum: Split, 2006. str. 270-272.
[84] Utvrđivanje kronologije gradnje tj. pregradnja na rimskim objektima gospodarske ili rezidencijalne funkcije još uvijek izaziva nedoumice u istraživača, upravo jer je teško utvrditi, pogotovo bez arheoloških istraživanja, je li sakralni objekt dodan tijekom izvornog funkcioniranja imanja ili njegove kasnije prenamjene. Samim time je i često vrlo teško kod takvih ranijih slučajeva potvrditi postojanje samostana. Vidi npr. Carla Sfamenti, »Residental Villas in Late Antiquity Italy: Continuity and Change«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, (ur.) William Bowden, Luke Lavan i Carlos Machado, Leiden-Boston, 2004., str. 367. Članak općenito nudi sistematičan pregled procesa transformacija na rimskim vangradskim imanjima na području Italije.
[85] Vidi sekciju: Sv. Martin (Neviđane)
[86] Vidi sekciju: Sv. Kuzma i Damjan (Brbinj)

istočnim Jadranom.[87] Prisutnost samih organiziranih crkvenih redova je, gledajući prema dostupnim pisanim izvorima, potvrdiva tek od XI. stoljeća, kada se zna da su benediktinci imali posjede na otocima Ugljanu (sv. Mihovil), Pašmanu (sv. Kuzma i Damjan u Ćokovcu)[88] te na Ižu, od čega je posljednji bio korišten od strane ugljanskog samostana, vjerojatno za potrebe ispaše stoke. Poznato je i da su na Pašamanu u X. stoljeću boravili glagoljaši.[89]

2.5.O JUSTINIJANOVOM UTVRĐENJU JADRANSKE OBALE

Teško je obrađivati povijesni pejzaž Dalmacije i njenog otočja u razdoblju kasne antike i ranog srednjeg vijeka bez dolaženja do problema tzv. *kastrizacije*. Termin, barem u današnjem smislu, uvodi Mate Suić u svome kapitalnom djelu *Antički grad na istočnom Jadranu*. Pomoću njega objašnjava opću tendendiciju naglašavanja defenzivnog aspekta kao jedne od glavnih odrednica naselja u periodu kasne antike.[90] Ta *„posljedica psihoze koja je zahvatila kasnoantički svijet"* se izražava kako u dodatnim fortifikacijama u starim urbanim središtima, tako i u Justinijanovom fortificiranju istočne obale Jadrana koje se može datirati u period tijekom i neposredno nakon rata s Gotima.[91] Utvrde su građene uz obalu i na otocima, u pravilu na uzivšenjima, u svrhu osiguravanja pomorskih putova i nesmetane plovidbe.[92] Taj proces utvrđivanja istočnog Jadrana je najambicioznji i najintenzivniji proces graditeljske djelatnosti na području Dalmacije u starom dobu.[93]

---

[87] Zdenko Bruisć, »Starokršćanski objekti uz plovidbenu rutu«, 1993., str. 223-236. Za plovidbene puteve na Jadranu: VIDI KARTA 18. O velikoj promjetnoj i trgovačkoj važnosti prostora zadarskog otočja i njegova akvatorija u antici govore i brojni pronađeni ostaci brodoloma, kao i pristaništa na otocima i obali, pogotovo uz Pašmanski kanal. Vidi npr. : Mladen Pešić, »Podmorje Zadarske županije«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013.), str. 478-480., Mate Parica, »Silba – uvala Pocukmarak«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013.), str. 480-481., Igor Miholjek »Podmorje Zadarske županije«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012.), str. 617-621., Mladen Pešić »Podmorje Zadarske županije«, u: Hrvatski arheološki godišnjak 9 (2012.), str. 621-623. itd…

[88] Slučaj samostana kod Tkona je posebno zanimljiv jer je poznato da ga je na mjestu negdašnje utvrde iz Justinijanova doba dao sagraditi biogradski biskup Teodorik u XI. stoljeću, a nakon razaranja Biograda u XII. stoljeću, u njega se sele benediktinci.

[89] Monah Dorotej, *Povijest monaštva*, 2006., str. 272

[90] Mate Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, 2003., str. 356.

[91] Što naravno ne znači da na nekim lokalitetima i ranije nisu postojali objekti fortifikacijskog karaktera, štoviše, kontinuitet je na više njih i potvrđen. U nekim slučajevima je riječ o transformacijama rimskih vila, a u mnogima se kontinuitet može potvrditi sve do prapovijesnog perioda i ranih gradina. Vidi npr.: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2003., str. 356., Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 1992., str. 32., Zlatko Gunjača, »Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima«, u: *Materijali* 22 (1986.), str. 131–132.

[92] Miljenko Jurković, Tin Turković, »Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu - revizijska istraživanja«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Rab: Matica Hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012., str. 16.

[93] Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 216

Utvrde Justinijanova razdoblja ne iskazuju veliku konzistentnost po pitanju njihova oblika, a razlog tomu krije se ponajprije u funkcionalnoj prilagodbi terenu koja ne omogućuje ponavljanje jednog oblika. Utvrde postaju onog oblika koji najviše uspijeva pratiti konfiguraciju danog terena. Što se tiče konstrukcija u njihovoj unutrašnjosti, to dobrim dijelom ovisi od lokaliteta do lokaliteta, međutim, očita je važnost duhovnog elementa, tako da je jedan od najčešćih građevnih objekata koji pronalazimo unutar utvrda upravo crkva. Na lokalitetima na kojima ne uspijevamo pronaći tragove postojanja objekta duhovne namjene unutar utvrde, pronalizimo ih često u njihovoj neposrednoj blizini.

Posebno su brojne utvrde na području zadarskog otočja, tj. na njegovim vanjskim otocima. Bizantske utvrde su se tako vjerojatno nalazile na Premudi, Silbi, Olibu, Istu, Molatu, Dugom otoku, Ugljanu, Pašmanu i Vrgadi.[94] (VIDI KARTA 1.)[95] Te su brojne utvrde davale otočnom području dojam stanovite sigurnosti, što se i vidjelo prilikom njihova intenzivnijeg naseljavanja u posljednjim godinama antike.[96] Po tom pitanju može se i primijetiti da su u pravilu one većih dimenzija građene na otocima koji su bliže obali (u našem slučaju Pustograd i Ćokovac na Pašmanu i Sv. Mihovil na otoku Ugljanu), što je opet očekivano zbog vjerojatno većeg broja stanovnika koji tamo živi. Utvrde bliže obali su vjerojatno funkcionirale kao refugiji,[97] što i je funkcija koja se veže uz utvrdu Pustograd.

2.6.O RIMSKIM VILAMA, GOSPODARSKIM IMANJIMA I NJIHOVOJ SUDBINI

Izgradnja vila na istočnoj obali Jadrana teče paralelno uz njeno rimsko osvajanje tj. Augustovu kolonizatorsku politiku.[98] Upravo zbog tog relativno kasnog dolaska na hrvatsko tlo,

[94] Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 216.
[95] Ipak valja naglastiti da je glavni izvor za brojne popise utvrda zadarskog arhipelaga spis Konstantina Porfirogeneta koji nabraja otoke s napuštenim naseljima tj. kako je već objašnjeno - utvrdama. Većina njih još uvijek nije arheološki istražena, niti pronađena pa se njihova točna lokacija još uvijek ne zna. Od navedenih otoka s utvrdama, one su potvrđene samo na Ugljanu (sv. Mihovil), Pašmanu (Pustograd i sv. Kuzma i Damjan kod Tkona), Vrgadi (sv. Andrija) a materijalni ostaci, kao i prikladan smještaj s pogledom na važnu uvalu upućuju na zaključak da se i na brdu Koženjak na Dugom otoku nalazila jedna. Sukladno tome, za one bez potvrđene lokacije, oznaka se na karti postavljala spekulativno, ponajprije u svrhu vizualizacije fortifikacije otočja na široj razini tj. prostorne raspodjele utvrda u funkciji kontrole prostora.
[96] Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 62
[97] Zdenko Brusić, »Kasnoantička istraživanja na otocima Rabu i Krku«, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 13 (1989.) str. 117.
[98] Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, (2002.), str. 97

vile se već pojavljuju kao svojevrsna rimska tradicija i primjer razvijene aristokratske kulture.[99] Kao takve, bez obzira što se grade na provincijskim prostorima, u našem slučaju na otočju, one su još uvijek strogo romanske te ne preuzimaju elemente lokalne kulture. *Villae Rusticae* u pravilu grade zemljoposjednici kojima je ta zemlja dodijeljena. Često su u pitanju veterani koji su zemlju dobili nakon završetka vojne službe i osvajanja novog teritorija.[100]

Upravo iz konteksta njihove česte gospodarske namjene, ne može ih se spominjati bez doticaja s problemom rimskih agera i centurijacije. Iako se ager Zadra ponajprije nastavljao van njegovih zidina prema jugu, na području Ravnih kotara, barem dio arhipelaga je također bio pod njim. Mate Suić je svojim istraživanjima svojevremeno ustvrdio pripadanje otoka Ugljana zadarskom ageru tj. njegovu centurijaciju, dok za ostale otoke za sada ne znamo sa sigurnošću.[101] Možemo spekulirati i da je otok Pašman bio obuhvaćen centurizacijom, pogotovo ukoliko se prisjetimo kako su u tom razdoblju ta dva otoka bili spojena,[102] a zbog njihove povezanosti s Ugljanom, isto vrijedi i za otoke Ošljak i Rivanj.[103]

Do kraja VII. stoljeća vile su u bivšem Zapadnom Carstvu uglavnom u potpunosti nestale. Iako taj proces gubitka kulture vila varira od regije do regije, on se na području Mediterana može datirati u prosjeku u VI. stoljeće.[104] Situacija u Hrvatskoj je, s obzirom na arheološka istraživanja, ali i pisane izvore koji impliciraju korištenje vila[105] izgleda bila slična. Čak i kroz takav primjer prekida višestoljetne antičke kulturne tradicije postoji određen element kontinuiteta. Odnosi se to tako na njihove transformacije u manje naseobine ili pak crkvino preuzimanje vodeće uloge u funkcioniranju i organizaciji gospodarstva, kao i na sve češće

[99] Iako tek nakon sloma Batonova ustanka, dakle početkom I. stoljeća, dolazi do intenzivnije izgradnje vidi: Isto, str. 96-97.
[100] Isto, str. 99.
[101] Suić je uvjerenja da su pod ager spadali, čini se, sva područja s pronađenim gospodarskim imanjima. Dakle i Pašman, Telašćica na Dugom otoku, Olib itd… Vidi: Mate Suić, Zadarski otoci u antici, 1974., str. 52-55.
[102] Mate Suić, Zadarski otoci u antici, 1974., str. 58.
[103] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 85
[104] Chris Wickham donosi kraći pregled, radeći analizu tog fenomenama po regijama, nažalost bez prostora današnje Hrvatske. Razliku između Sjevera i Mediterana po pitanju nestanka vila vidi ponajprije u dužem južnjačkom očuvanju aristokratske tradicije i zakašnjenjem opće militirizacije. S obzirom na blizinu Zadru, te usku povezanost s njim, nema razloga za posumnjati u nešto duže održavanje te antičke aristokratkse tradicije. Za pregled problema na široj mediteranskoj razini vidi: Chris Wickham, *Framing The Early Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 2005., str. 473-481.
[105] Još u VI. stoljeću Kasiodor hvali Jadransku obalu i otoke, opisujući villae kao „bisere na ogrlici“, prema: Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije I. dio: pregled lokaliteta« u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002.), str. 116.

arheološke nalaze koji upućuju na određen oblik kontinuiranog stanovanje u njima čak i nakon što su službeno bile „napuštene.“[106] Gospodarski i stambeni objekti na rimskim imanjima su svakako, baš kao i Justinijanove fortifikacije, odigrali značajnu ulogu u transformaciji povijesnog pejzaža otočja prilikom prelaska u srednjovjekovna stoljeća. Kako se udaljavamo od perioda klasičnog Rima, mnoge vile dobivaju nešto drugačiju namjenu kao naprimjer utočišta za izbjeglice iz kojih se onda redovito razvijaju kompletna naselja, u mnogim slučajevima ona fortificirana.[107] Poznato je iz izvora da su se brojne elite također tijekom VI. i VII. stoljeća počele seliti prema otocima, te je vrlo moguće da su upravo neke od vila bile njihova nova ili privremena staništa.[108]

Na području Dalmacije i Istre potvrđeno je 257 lokaliteta na kojma su ubicirane ili istražene rimske „vile“ tj. razni objekti vezani uz rimska vangradska imanja.[109] Na zadarskom arhipelagu možemo potvrditi postojanje takvih objekata na Olibu (Banjve, vjerojatno i na području poluotoka Arata), Ugljanu (Muline, Preko, rt Supetar, Batalaža i Kukljica), Pašmanu (Nevidane, Polače, Banj i Tkon), Dugom otoku (Proversa i Telašćica) te na Ošljakju (Ošljak).[110] (VIDI KARTA 2.) Nije čudno da su upravo otoci koji se nalaze u prvom nizu do obale, te koji su potvrđeno pripadali ageru i bili limitirani, isti oni na kojima prevladavaju gospodarski/stambeni objekti. Mala Proversa na Dugom otoku[111] je npr. iznimka, iako u obzir treba uzeti da, kao što je više puta napomenuto, arhipelag nije istražen kao otočna područja Kvarnera ili područje oko Splita, tako da takve zaključke ne možemo nužno prihvatiti kao definitivne. Vjerojatno

[106] Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 2005., str. 474

[107] Primjer razvitka naseobine iz vile bio bi recimo lokalitet na Velikim Brijunima, vidi: Robert Matijačić. *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 150.

[108] Neven Budak *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., 2018 str. 63. ili Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 147.

[109] Po pitanju termina “vila” ipak valja postojati određena razina opreza. Za stariju literaturu svojstveno označavanje gotovo svakog rimskog objekta unutar vangradskog pejzaža kao vile rustike se pokazuje kao preusko u suvremenim istraživanjima koje ih vide tek kao “jedan od nositelja organizacije prostora” uz objekte administrativne funkcije, putne postaje itd... Za teorijske postavke o rimskim vilama, kao i opširnu analizu njihove prisutnosti na području srednje Dalmacije, vidi: Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, pogotovo str. 14-74.

[110] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 81., Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije I. dio: pregled lokaliteta«, 2002., str. 119., Zdenko Brusić, »Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana«, u: *Diadora* 15, (1993.) str. 229. i Pavuša Vežić, »Vela Gospa na Ošljaku«, u: *Diadora* 14, (1992.) str. 311. i Ante Uglešić, »Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu«, u: *Olib - Otok, selo i ljudi*, (ur.) Lovro Ivin, Zagreb - Olib : Družba “Braća Hrvatskoga Zmaja”, Mjesni odbor Oliba, 2009. str. 68.

[111] Što se sklopa u Maloj Proversi tiče, valja uputiti i na pisanja u suvremenoj literaturi koja tu gradnju ne tumače tek kao vilu rustiku, ostavljajući mogućnost da je bilo riječ o objektu čiju funkciju treba povezati uz kontrolu plovnog puta, kao i kontrolne točke za prijevoz robe. Vidi: Maja Zeman, »Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici«, u Ivana Tomas, Maja Zeman, *Spomenici otoka Lopuda od antike od srednjeg vijeka*, Zagreb – Dubrovnik, 2017., str. 14.

najreprezentativniji primjer rimskog gospodarsva s vilom na naslovnom području jest lokalitet Muline tj. *Stivan* na otoku Ugljanu. Unutar teritorij antičkog gospodarskog kompleksa (koji i sam prolazi kroz promjene u kasnoantičkom periodu) krajem IV. stoljeća gradi se niz objekata sakralnog karaktera: memorija, mauzolej i ranokršćanska bazilika. Najranije izgrađeni objekt bila je memorija, vjerojatno već krajem IV. stoljeća - upravo kao slučaj navedene „spontane" kristijanizacije „ruralnog" područja.[112] Ta je bazilika i u doba predromanike dobila novi oltarni namještaj za nove liturgijske potrebe. Takve pregradnje neosporivo govore o kontinuitetu njene upotrebe, što bi onda impliciralo razvitak manje srednjovjekovne naseobine na temeljima tog antičkog gospodarstva, ako ne i crkvinog preuzimanja kompletnog imanja, što je slučaj koji je bio dokumentiran više puta u povijesti.[113] Kako znamo da ager nastavlja funkcionirati u sklopu sa Zadrom i kroz srednji vijek, može se i zaključiti kako crkva, umjesto nekadašnjeg vlasnika i njegove rezidencije, postaje središte nekadašnjih gospodarskih sklopova tj. otočnih naselja u srednjem vijeku.[114]

Međutim, osim u slučaju Mulina ne možemo, sa sigurnošću predstaviti još sačuvanih primjera takvog razvitka. Iz više razloga ne tako sličan komparativni primjer, ali svakako zanimljiv slučaj sam po sebi crkva je sv. Ivana u Telašćici na Dugom otoku. Više se puta u literaturi spominjala mogućnost izgradnje te crkve na ranijem objektu gospodarske namjene ili vile, ponajprije na temelju pronađene are posvećene Heraklu ili Hermesu.[115] Takve pretpostavke dobile su još jedan dokaz u svoju korist prilikom recentnih arheoloških istraživanja na lokalitetu tijekom kojih su pronađeni tragovi hipokausta.[116] Ipak, ta je jednobrodna crkva mnogo jednostavnija od, za prilike zadarskog arhipelaga, monumentalne trobrodne arhitekture bazilike

[112] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 82.
[113] Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 2005., str. 474., ili Alexandra Chavvaria Arnau, »Churches and villas in the 5th century: reflections on italian archaeological data«, u: *Le transformazioni del V secolo: L'Italia i barbari e l'Ocidente romano*, (ur.) Paolo Delogu, Stefano Gasparri, 2010., str. 658.
[114]Vidi: Igor Fisković, »O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti«, 1982., str. 164.
[115] Vidi sekciju: Dugi otok. sv. Ivan (Telašćica)
[116] Rezultati arheoloških istraživanja su trenutno, čini se, neobjavljeni. O njima se može tek čitati preko raznih internetskih portala s vjestima vidi: *Ancient Site Discovered in Nature Park Telascica*, https://www.total-croatia-news.com/lifestyle/22001-ancient-site-discovered-in-nature-park-telascica (pristupljeno 24.8.2019.) ili pak preko plakata za konferencijske prezentacije, vidi: Josipa Baraka Perica, Jona Petešić, »*Il sito Gruh – Sv. Ivan dentro il parco naturale di Telašćica*«, https://www.academia.edu/37517761/Il_sito_Gruh-Sv._Ivan_dentro_il_parco_naturale_di_Tela%C5%A1%C4%87ica (pristupljeno 24.8.2019.)

na sjeveru Ugljana te je i nešto kasnijeg datuma gradnje, možda iz VI. stoljeća.[117] Ostaci rimske vile su pronađeni i kraj crkve Vele Gospe na otoku Ošljaku a postoji sumnja i da se sv. Andrija u Preku na Ugljanu te sv. Martin u Neviđanima na Pašmanu razvili u sklopu/na temeljima antičkog gospodarstva.[118] Bez obzira na ne toliko velik broj sačuvanih primjera, jasno je da čak i nakon što su „izašli" iz svoje izvorne funkcije, rimski gospodarski i stambeni objekti ostavljaju svoj trag na topografiji sakralne arhitekture. Kako su se često gradili na, očekivano, gospodarski i geografski prikladnim okruženjima, a i kako su nudili potencijalno dodatni građevinski materijal, preko njih se često grade objekti sakralne namjene.

Rimska imanja s vilama su svjedočanstvo komunikacije između otoka i grada. Osim spomenute tendencije vlasnika da ne stanuje na otocima, intenzivna proizvodnja koja kreće već kolonizacijom Dalmacije stvara viškove koji se onda šalju obližnjem gradu, ili pak udaljenim središtima.[119] Međutim, možda najbolji primjer komunikacije između otoka i grada pomoću stanovništva koje na njemu povremeno obitava je vidljiv upravo po pitanju kristijanizacije otočja. Trenutno vjerojatno najraniji poznati primjer sakralne arhitketure na otočju tako nije povezan uz sistematizirano crkvino pokrštavanje otoka već s osobnim religijskim uvjerenjima vlasnika imanja, ili barem potrebom za vlastitom prezentacijom u skladu s novom duhovnom kulturom.

[117] Vidi sekciju, Dugi otok. sv. Ivan (Telašćica). Transformacije bazirane na nadrastanju izvorne funkcije se često povezuju upravo uz taj period, kao svojevrsna kulminacija ranije započetih procesa promjene tj. prilagodbe. Vidi npr. Maja Zeman, Transformacija, 2014., str. 25-29. ili 248-271.
[118] Vidi sekciju Ugljan, sv. Andrija (Preko) i sv. Martin (Neviđane)
[119] Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, 2002., str. 116.

3. KATALOG SAKRALNE GRADNJE

3.1. OŠLJAK

Ošljak je manji otok lociran između Ugljana i Zadra u zadarskom kanalu. Površine je svega 0,34 kilometra kvadratnih te je danas slabo naseljen. Na zapadnoj strani otoka nalazi se istoimeno, također i jedino, otočko naselje. Spominje se u XV. stoljeću kao *Osglach,* a u XIII. kao *Malconsiglio*.[120] Ošljak je bio naseljen još od vremena antike, što su potvrdila i arheološka istraživanja u ranim devedestim godinama kada su na njemu pronađeni ostaci rimske vile gospodarske namjene.[121] Upravo zato, postoji i mogućnost da je u klasično rimsko doba pripadao zadarskom ageru, što ne bi bilo neobično, pogotovo ako se uzme u obzir lokacija ovog otočića između Ugljana pod centurizacijom i Zadra. Na ostacima te vile, na mjestu nekadašnjeg hipokausta, izgrađen je oratorij posvećen Veloj Gospi tj. Uznesenju Marijinom. Riječ je o jedinom spomeniku duhovnog karaktera iz tog perioda na otoku. (VIDI KARTA 6.)

3.1.1. CRKVA VELE GOSPE (UZNESENJA SV. MARIJE / SV. JERONIMA) (OŠLJAK)

KOORDINATE: 44° 04' 37" N, 15° 12' 25" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Iako crkvu usputno spominje Bianchi,[122] ona je u pregledima ranokršćanske i ranosrednjovjekovne arhitekture Zadra i okolice mahom bila ignorirana sve do devedesetih godina XX. stoljeća. Crkvom se najviše bavio Pavuša Vežić, koji nakon istraživačke i konzervatorske djelatnosti na objektu 1992. godine objavljuje i prvu studiju crkve u kojoj pretpostavlja postojanje ranijeg, ranokršćanskog sloja.[123] Dvadesetak godina kasnije, u pregledu kasnoantičke baštine Zadra, ponovno piše o crkvici, obrađujući je u kontekstu oratorija nastalih u sklopu antičkih vila, te kao jednu od rijetkih crkva na zadarskom području s polukružnom

[120] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 109.
[121] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 403., Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 109.
[122] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 2011., str. 104.
[123] Pavuša Vežić, »Vela Gospa na Ošljaku«, 1992., str. 311-324.

apsidom s lezenama.[124] Pascale Chevalier je ranokršćansku fazu obradila u svom korpusu sakralne arhitekture, datirajući je u V. ili VI. stoljeće, pretpostavivši joj monašku namjenu.[125]

O crkvi se nije mnogo pisalo upravo zbog novog, debelog sloja žbuke koji ju je prekrivao[126] te je on tijekom konzervatorskih istraživanja provedenih od strane *Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru* otučen, a tada su izmijenjeni i pod, krov te pokrov.[127]

IZGLED CRKVE:

Crkva je još uvijek u potpunosti stojeća te je, uz manje intervencije, zadržala svoj izvorni oblik. Riječ je o jednobrodnoj građevini s polukružnom apsidom koja je izvana raščlanjena lezenama (sl. 4.). Postoje tragovi nekadašnjeg otvora na bočnom zidu što Ante Uglešić naglašava kao mogući dokaz za postojanje pastoforija tj. sakristije.[128] Zidovi su izgrađeni *opus incertum* tehnikom, korištenjem relativno pravilno poslaganih lomljenaca. Na južnom zidu nalaze se kontrafori, a na pročelju iznad ulaza i otvora iznad njega i preslica (sl. 1.).[129] Dva otvora se nalaze na južnom zidu te jedan na južnoj strani apside (sl. 2., 3.).[130] U unutrašnjosti crkve korištenjem lezena s pojasnicama koje drže svod postignuta je trotravejna podjela prostora. Sjeverno od crkve, danas ispod nasipa smještenog uz njezin rub, nalazila se još jedna konstrukcija, možda cisterna.[131]

Vela Gospa je, sudeći prema pronađenom ulomka liturgijskog namještaja, točnije pilastra, bila ukrašena pleternom dekoracijom (sl. 5.).

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

[124] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 109., 136.
[125] Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paleochretienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII sec.), Tome 1 - catalogue*, Rim, Split: Ecole Francaise de Rome, Musee archaologique de Split, 1996., str. 116-117.
[126] Vidi: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 404. Ivo Petricioli 1974. tako piše: "*...no kako je obložena debelim slojem novije žbuke teško je odrediti njezinu starost. Poželjno je da se što prije istraži*.", Ivo Petricioli, *Građevni i umjetnički spomenici*, 1974., str. 82.
[127] Vidi: Pavuša Vežić, Crkva Vele Gospe na Ošljaku, 1992., str. 314.
[128] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 94.
[129] Jedan i drugi element su rezultat gotičke adaptacije crkve.
[130] Valja istaknuti da nije riječ o izvornim otvorima, s obzirom da su njihovi ostaci vidljivi na svim stranama crkve, od pročelja i bočnih zidova do apside, Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 404
[131] Isto, str. 406.

Zbog vanjskih dodataka poput preslice na pročelju i kontrafora po južnom zidu te unutarnje trotravejne podjele korištenjem lezena, dugo se vjerovalo da je riječ o znantno mlađoj crkvi.[132] Trenutno zatečeno stanje rezultat je nekoliko faza intervencija koje su svejedno očuvale mnogo izvornih elemenata. Prva crkva tj. oratorij svakako je bio starokršćanski - izgrađen u V. ili VI. stoljeću, *možda* kao privatni oratorij u sklopu obližnjeg gospodarstva.[133] U ranom srednjem vijeku, a prema Marasoviću, i preciznije - u X. stoljeću,[134] Vela Gospa doživljava uobičajenu pregadnju. Dodatkom unutarnjih lezena prostor se dijeli na tri traveja, a pojasnice pridržavaju novoizgrađeni svod. U razdoblju gotike su dodani kontrafori na južnom zidu, kao i preslica na pročelju. Za samu cisternu ne postoji konsenzus oko datacije,[135] a činjenica da se trenutno nalazi pod nasipom koji služi kao staza upućuje na to da to pitanje neće uskoro biti odgovoreno.

3.2.OLIB

Otok Olib smješten je na samom sjeveru zadarskog otočja, zapadno od Paga te istočno od Premude i Silbe. Konstantin Porfirogenet ga spominje kao *Aloep*.[136] Bio je naseljen već u rimsko doba te u uvali Banjve postoje ostaci rimskog naselja koje je imalo kontinuitet do srednjeg vijeka.[137] Na tom području su pronađeni i ostaci rimske vile. Vjeruje se da je na otoku postojao još jedan posjed, kao i sakralni objekt na prostoru oko lokaliteta Stivan i Mala Slatinica.[138] (VIDI KARTA 10.)

3.2.1. OBJEKT NEPOZNATA TITULARA (UVALA BANJVE)

[132] Isto, str. 404.
[133] Ante Uglešić recimo zbog "karakteristika apside" crkvu datira u VI. stoljeće, vidi: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 94. Tu je i napomena Ane Jordan Knežević koja pojavu manjih kongregacijskih objekata bez predvorja, ali s dodatkom sakristija vidi upravo u VI. stoljeću. U tom pregledu kao jedan od primjera daje i crkvu u pitanju, vidi: Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata, 2017., str. 29-32.
[134] Iako autor ne razjašnjava zašto to zaključuje. Napominje isključivo da je u skladu s ukrasom na pronađenom ulomku, vidi: Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2*, 2009., str. 405.
[135] Isto, str. 406.
[136] Carlo Federico Bianchi, Kršćanski Zadar, 2011., str. 45
[137] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 77., Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 1992., str. 50. U uvali Banjve su pronađeni i ostaci keramike koji se datiraju od antičkog, sve do renesansnog perioda, vidi: Smiljan Gluščević, »Zadarski akvatorij«, u Hrvatski arheološki godišnjak 6 (2010.), str. 543-545.
[138] Ante Uglešić, »Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu«, u: *Olib - Otok, selo i ljudi*, (ur.) Lovro Ivin, Zagreb - Olib : Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja", Mjesni odbor Oliba, 2009. str. 68.

DIMENZIJE: 10,50 + x 9,90 metara, debljina sačuvanih zidova je 0,50 – 0,70 metara. Istočna apsida je mjere 2,10 x 1,30, a zapadna 3,10 x 4,30 metara.[139]

KOORDINATE: oko 44°21′44″N, 14°45′55″E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

O objektu se jako malo pisalo, a ostatke arhitekture u uvali Banjve prvi je zapazio Luka Jelić koji je napravio i prve nacrte i tlocrte. Na temlju njih Ante Uglešić je 2002. obišao otok i napravio vlastite tlocrte temeljene na zapaženom stanju ruševina. On ostatke arhitekture tumači kao dvojnu crkvu (baziliku *Geminae*). Ističe na temelju apside da bi zapadni dio mogao biti iz prve polovice VI. stoljeća, dok je istočni nešto raniji.[140] Lokalitet Ante Uglešić ponovno obilazi 2007. godine. Za potrebe monografije otoka Oliba piše još jednom o objektu, no ovog puta se ograđuje od ranije teze o dvojnoj crkvi - ponajprije zbog nedostatka pregradnog zida. Objekt tumači kao pregradnju iz ranije građevine, prvotno kao manji oratorij (istočni dio), a onda se u VI. stoljeću (intervenciju datira na temelju apside) dograđuje zapadni dio.[141]

IZGLED CRKVE:

Sudeći prema tlocrtu Ante Uglešića, riječ je o dvobrodnom objektu s dvije apside,[142] od kojih je istočnija lađa manja i s manjom apsidom. Manja apsida je upisana u debeli zid, a veća je s vanjske strane gotovo do svoje polovice zaobljena s jednom lezenom, a onda se također upisuje u građevinu. Prema sjeveru, pronađeni su tragovi zida koji je vjerojatno dijelio lađe od predvorja, a na tom zidu pronađeni su i tragovi luka.[143] (sl. 23.)

Tijekom rekognostirciranja terena, Ante Uglešić je pronašao ulomak mramornog stupića s kapitelom koji upućuje na mogućnost postojanja mramornog crkvenog namještaja.[144] 2007. je pronađen profilirani kameni ulomak s rupom, kojeg Uglešić tumači kao dio baze oltarnog svetišta. Mnogi su komadi crkvenog namještaja, vrlo vjerojatno izvorno povezani uz objekt, iskorišteni kao materijal na obližnjem muliću.[145]

---

[139] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 80
[140] Isto., str.
[141] Ante Uglešić, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, 2009., str. 70
[142] Crkva ima neobičnu orijentaciju bližu smjeru sjever – jug nego zapad – istok.
[143] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 80
[144] Isto.
[145] Ante Uglešić, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, 2009., str. 70-72.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Valja se svakako upitati postoji li potreba za takvom većom, dvojnom bazilikom na otoku poput Oliba? Treba ostaviti mogućnost za to da pronađeni arhitektonski ostaci uopće nisu ni bili nužno kongregacijskog, ili možda čak uopće sakralnog karaktera. Osim oblika, koji nema brojne slične primjere, krajnje je neuobičajeno i također rijetko dokumentirano, toliko orijentacijsko odskakanje objekta do smjera koji je najbliži pravcu sjever – jug. Postoji mogućnost da je sklop, u određenoj mjeri i kroz više faza, pregrađivan iz ranije vile ili neke druge rimske gradnje. To bi razjasnilo neuobičajenu prostornu raspodjelu, a i odgovoralo bi samom lokacijskom konteksu objekta. Pavuša Vežić npr. implicira mogućnost povezanosti objekta s monaštvom.[146] S obzirom da je riječ o objektu koji se nalazio unutar naselja koje je funkcioniralo u kontinuitetu od antike do srednjeg vijeka, svakako nije riječ o prostoru kojeg su pustinjaci prilagodili za svoje potrebe. Ukoliko se slijedi monaška interpretacija, čini se prije da je riječ o pregradnji ranije rimske vile u manji samostan, iako je i to tek krajnje hipotetsko promišljanje.

U trenutnom stadiju teško je bilo što konkretnije sa sigurnošću reći o crkvi. Lokalitet je arheološki neistražen te se o njemu nije dovoljno pisalo. Trenutno dostupan Uglešićev tlocrt[147] prikazuje neobičnu, a zbog lošeg stanja očuvanosti zasigurno i relativno spekulativnu raspodjelu prostora (pogotovo po pitanju kronologije gradnje) te je svakako potrebno lokalitet dalje istražiti da bi ga se moglo pravilno razumjeti.

3.3.RIVANJ

Rivanj je jedan od najmanjih naseljenih otoka zadarskog arihpelaga, smješten sjeverozapadno od Ugljana. Nasljen je još od Ilirskog doba, a prvo naselje na njemu razvilo se kod uvale Lokva koja je to ime dobila upravo po lokvi u kojoj se skupljala kišnica. To je pogotovo važno u kontekstu toga da Rivanj nema izvora vode. [148] Otok je u rimsko doba, baš kao i danas bio usko povezan uz otok Ugljan te je i na njemu možda bila provedena limitacija.[149] (VIDI KARTA 11.)

[146] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 129
[147] Ante Uglešić, Kasnoantička arhitektura na otoku Olib, 2009., str. 69.
[148] Nataša Šprljan, Toponomija i govor otoka Rivnja, *Folia Onomastica Croatica* 26, (2017.), str. 69-70.
[149] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 85.

3.3.1. CRKVA SV. BARBARE (?) (LOKVINA?)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: /

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Carlo Federico Bianchi spominje da je na otoku Rivnju postojala crkva sv. Barbare.[150] Ante Uglešić vjeruje da se ta crkva nalazila na istočnoj strani otoka u spomenutoj uvali Lokvina. On je tamo pronašao ostatke arhitekture s dogradnjom koja upućuje na apsidu te stoga vjeruje da je riječ o kasnoantičkoj građevini koja je bila pregrađena u crkvu.[151]

IZGLED CRKVE: /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Uglešićevo tumačenje je moguće, tim više jer je s obzirom na izvor vode, riječ o lokacijski najpogodnijem mjestu na otoku. Tome svakako i pridonosi blizina s Ugljanom. Za kakva promišljanja o samoj arhitekturi crkve nema dovoljno informacija.

3.4.UGLJAN

Otok Ugljan prvi je u nizu otoka koji prate kretanje kopna u smjeru sjeverozapad - jugoistok. Od Zadra ga dijeli Zadarski kanal. Površina mu je 51,85 kilometara kvadratnih. Sva se veća naselja nalaze u sjevernoj polovici otoka, što i nije toliko neočekivano s obzirom na to da je također i riječ o poljoprivredno najbogatijem prostoru otoka, ako ne i cijelog zadarskog arhipelaga.[152] Moguće je da ga već u II. stoljeću spominje Plinije kao *Issa*, iako tu informaciju treba uzeti s rezervom.[153] Vjerojatno je da se otok u srednjem vijeku zvao otok sv. Mihovila,

[150] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 2011., str. 81
[151] Isto.
[152] Amos Rube Filipi, »Arheološko topografske crtice iz Ugljana«, u: *Diadora*, 2, (1962.) str. 303
[153] Razlog tomu je činjenica da su Ugljan i Pašman u drugom stoljeću vjerojatno još uvijek bili povezani kopnom, tako da bi skladno tome *Issa* onda bio naziv za oba otoka. R. Katačić interpretira Plinijev „*Contra Iader est Issa*“ na najjednostavniji način, izostavljajući tu informaciju te čak npr. i Tomislav Marasović ponavlja da je *Issa* bio prvotni naziv za Ugljan. Vidi: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 395., U istom zborniku radova u

izgledno prema utvrdi i samostanu, a sam naziv Ugljan je pak prvi put zabilježen u XIV. stoljeću.[154] Otok je u svakom slučaju bio naseljen još od prapovijesti, a u doba Republike ili pak Carstva se romanizira i postaje dio zadarskog agera, a samim time i od važnosti za grad. Zemljišta su bila podijeljena na velike, pravilne geometrijske parcele koje su bile dodjeljivane kolonistima.[155] Ostaci centurijacije su pogotovo vidljivi na sjeveru otoka, u blizini Mulina.[156]

Taj, do sad već više puta spominjan lokalitet, svakako je glavni adut topografije inače relativno slabo istražene, ali i očuvane spomeničke baštine Ugljana. Tamo su pronađeni i ostaci antičkog gospodarstva (izvorno ranoantičkog) s vilom[157] uz koje su kasnije izgrađeni memorija, bazilika i mauzolej.[158] Kako je bazilika sv. Ivana krstitelja obnovljena u IX. stoljeću, može se pretpostaviti razvitak srednjovjekovnog sela na tom antičkom imanju. Samo gospodarstvo je posjedovalo poveću uljaru, sadržeći sve objekte potrebne za njegovu izradu, tako da se vjeruje da je opskrbljivalo šire zadarsko područje.[159] Vjerojatno je tamo postojalo i rimsko pristanište[160] što upućuje da crkva nije bila korištena isključivo od strane lokalnog stanovništva, već da su u nju dolazili razni putnici i trgovci.

---

kojem je objavljeno istraživanje Katačića (Zbornik zadarski otoci), Mate Suić je objavio svoju studiju „Zadarski otoci u antici" koja se dotiče istog problema. Ističe da je moguće da se taj naziv odnosi na otok Iž, s obzirom da ga već Konstantin Porfirogenet tako naziva. Suić, prema Skokovoj interpretaciji naziv Ugljana vidi u imenu vlasnika imanja na otoku, nekom *Gellusu*. Ime dakle potječe od *Gellianum* (Gelijev posjed), isto kao što je i otok Pašman ime dobio po vlasniku nekog zemljišta *Postimusu*, Mate Suić, Zadarski otoci u antici, 1974., str. 59., Neki su ime otoka pokušali tumačiti i kao povezano uz maslinarstvo tj. uljarstvo koje ima tradiciju na otoku, vidi: Damir Magaš, Josip Faričić, »Geografske osnove razvitka Ugljana«, *Geoadria* 5, (2000.), str. 67. Za više informacija o problematici vidi i: Nikola Jakšić, »Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana«, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 15, (1989.), str. 83-102.

[154] Damir Magaš, Josip Faričić, Geografske osnove razvitka Ugljana, 2000., str. 67.

[155] Mate Suić, Zadarski otoci u antici, 1974. str. 53-55.

[156] Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2*, 2009., str. 396., prema Dražen Maršić, »Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra«, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 19 (1992/1993.) str. 105–116.

[157] Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, Rimske vile Istre I Dalmacije II, 2000., str. 101.

[158] Kako mauzolej neće biti obrađen u pregledu kao zasebna jedinica, ovdje prenosim osnovne informacije o njemu. Sagrađen je prije bazilike unutar kompleksa, ali nakon vile, moguće u prvim desetljećima V. stoljeća. Nalazi se otprilike 45 metara od bazilike. Radi se o grobnoj edikuli koja se sastoji od *celle* i *prothyriona* na njenom ulazu. Mauzolej je bio nadsvođen, a u njegovoj unutrašnjosti pronađeni su ostaci zidne dekoracije (linije crvene i zelene boje na svjetloj podlozi). Pronađeni su i ostaci sarkofaga dimenzija 2,38 x 1,50 (ili više) metara koji po načinu izrade odgovora onom pronađenom u memoriji. Pod mauzoleja bio je načinjen od mozaika u polikromiji. Uočena su bila tri cjelovitija fragmenta, jedan koji prikazuje geometrijski dekorativni motiv, drugi je rozeta s četiri latice, a treći niz rombova koji su međusobno povezani uglovima. U blizini mauzoleja pronađeno je više kasnoantičkih grobova. Mate Suić je uočio sličnosti tih mozaika s onima pronađenima u Marusincu. Skoro je sigurno da je služio kao grobnica nekome od članova obitelji koja je izgradila izvornu memoriju u sklopu kompleksa. Prema: Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 1960., str. 237–241.

[159] Damir Magaš, Josip Faričić, Geografske osnove razvitka Ugljana, 2000., str. 69.

[160] Zdenko Brusić, Rezultati pomorskih istraživanja u zadarskom arhpelagu, str. 67.

Poput ostalih otoka zadarskog arhipelaga, Ugljan zbog svoje gospodarske i obrambene funkcije nije imao urbano središte, ali je imao čitav niz rimskih vila na svome kopnu. Osim Mulina, ostaci arhitekture koji se vežu uz vile su pronađeni i u Preku i u Kukljici.

U VI. stoljeću, u sklopu Justinijanove fortifikacije istočne obale Jadrana, gradi se i utvrda sv. Mihovila. Iako nisu pronađeni dokazi u samom zidu utvrde, Nikola Jakšić uvjerljivo iznosi argumente za njenu dataciju u taj period. Njena lokacija pogodna je za kontrolu morskog prometa te se uklapa u kontekst ostalih Justinijanovih fortifikacija, pronađen je Justinijanov zlatnik na lokaciji a u izvorima se spominje crkva sv. Andrije uz toponim koji se veže uz područje podno utvrde[161] o čemu će i kasnije više biti rečeno.

3.4.1. SV. IVAN KRSTITELJ (MULINE)

DIMENZIJE: 20,20 x 10, 50 metara. Debljina zidova iznosi 60 cm.[162]

KOORDINATE: 44° 08' 18" N, 15° 04' 24" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

S obzirom na važnost lokaliteta, o njemu se relativno malo ozbiljnije pisalo. Bazilika sv. Ivana krstitelja, kao i ostatak kompleksa, pronađena je 1945. godine prilikom istraživanja provedenog pod vodstvom Mate Suića. On je o kompleksu više puta pisao te je samu baziliku datirao u V. stoljeće - nakon što je već izgrađena memorija.[163] Mnoge od njegovih bilježaka tijekom istraživanja, pogotovo one o bazilici, još uvijek nisu objavljene. O ranokršćanskoj fazi pregledno je pisala i Pascale Chevalier.[164] Ante Uglešić je starokršćansku fazu obradio u svom pregledu ranokršćanske arhitekture zadarske nadbiskupije te ju je, slažući se sa ranijim zaključcima, također datirao u V. stoljeće. U nešto širi period ju je, bez opširnijeg razlaganja, datirao Tomislav Marasović (V. ili VI. stoljeće).[165]

[161] Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, 1989., str. 101.
[162] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 398.
[163] Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 1957., str. 230 – 270 ili Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2003., str. 324 ili Mate Suič, *Zadar u starom vijeku*, 1980., str. 338.
[164] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 96-99.
[165] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, str. 398.

Što se predromaničke pregradnje tiče, Ivo Petricioli ju na temelju analize skulpture datira u period između IX. i XI. stoljeća, s naglaskom na to da je ipak vjerojatnija ranija datacija.[166] Tomislav Marasović je precizniji, i predlaže IX. stoljeće.[167] Emil Hilje i Sofija Sorić obrađuju baziliku u sklopu pregleda srednjovjekovnog graditeljstva Ugljana te pregradnju crkve datiraju, tek usputno, u popriličnoj suprotnosti s ranijim autorima, u razdoblje kasne romanike.[168] Prilikom istraživanja liturgijskog ambijenta zadarske sakralne gradnje Ana Jordan Knežević baziliku sv. Ivana krstitelja naziva, uz kompleks u Ninu, najranijom sakralnom građevinom okolice Zadra te njenu izgradnju datira u rano V. stoljeće, u isto vrijeme kada se grade bazilike u samome Zadru.[169]

IZGLED I TIPOLOGIJA CRKVE:

Građena *opus incertum* tehnikom, crkva Sv. Ivana Krstitelja bazilikalnog je oblika s tri broda i polukružnom apsidom. Podjela na brodove postigunuta je korištenjem stupova koji su međusobno bili povezani lukovima. Izvorna apsida, iznutra lagano potkovasta, zamijenjena je u nekom trenutku drugom (sl. 8.).[170] Sudeći po objavljenim tlocrtima, prva apsida je bila širine srednjeg broda, dok je druga šira od njega. U predvorju objekta (sl. 6.), sa sjeverne i južne strane nalaze se manje prostorije. Na sjeverozapadnoj strani nalazi se bočni aneks na koji je dodano još nekoliko prostorija[171], a na jugoistočnom tri koja se međusobno nadovezuju. Najjužniji ima manju, iznutra polukružnu a izvana poligonalnu apsidu koja nije centrirana na sredinu zida (sl. 9.). Vjerojatno je da se radi o krstionici koja je naknadno dodana pa onda pregrađena ugradnjom apside.[172]

Filipi spominje starokršćanske ulomke liturgijskog namještaja, vjerojatno oltarne ograde.[173] Pregradnjom je crkva dobila novi liturgijski namještaj. Uzidani u jednoj obližnjoj kući pronađeni su ostaci pluteja s motivom troprute kružnice s križem u njenoj sredini. Oko križa, u praznom prostoru, nalaze se rozete i ljiljani.

---

[166] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 84.
[167] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 398.
[168] Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Ugljanu, 2007., str. 103.
[169] Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata, str. 24.
[170] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, 2002., str. 90
[171] Moguće je da je riječ o memorijalnim celama koje nisu imale krov, već su bile isključivo ograđene, prema: Isto, str. 90.
[172] Pavuša Vežič, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 85. ili Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, 2002., str. 90.
[173] Prema: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 398.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Crkva je izgrađena u V. stoljeću, nakon memorije i mauzoleja kompleksa. Pitanje njenog izvorišta na samom kompleksu ostaje otvoreno, dobrim dijelom zbog prisutnost predvorja na koje upućuje Ana Jordan Knežević i koje nema svoje prave paralele u ranokršćanskoj arhitekturi Zadra.[174] Crkva je, sudeći po aneksima koji su vjerojatno bili memorijalne *cellae,* bila grobnog karaktera. Prva prostorija koja se nadovezuje na južni zid bazilike je vjerojatno imala funkciju sakristije. U nekom trenutku, tijekom V. ili početkom VI. stoljeća, dodaje se najjužniji aneks. O velikoj mogućnosti da se radi o krstionici se gotovo svi koji su o crkvi pisali i slažu.[175] Najvjerojatnije u VI. stoljeću dolazi do dodavanja poligonalne apside na krstionicu.[176] Upravo je njeno postojanje ono što upućuje na crkvino nadilaženje izvorne funkcije unutar gospodarskog sklopa vile, postajući crkva šire zajednice koja na području vile sada živi tj. kongregacijska.[177] Vrlo je vjerojatno da je prilikom dodavanja aneksa koji će funkcionirati kao krstionica, ili pak dodavanjem poligonalne apside na njega, zamijenjena i apsida u prostoru same crkve.[178]

Sljedeća intervencija događa se u IX. stoljeću kada crkva dobiva pleternu skulpturu. Za sada je pronađen samo ulomak oltarne ograde. Nije poznato u kojoj je mjeri točno bazilika tada

[174] Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata, 2017., str. 25.
[175] Uz ranije napomenute Pavušu Vežića, Anu Jordan Knežević i Antu Uglešića, prvi tu tezu iznosi Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, 1980. str. 338
[176] Ante Uglešić predlaže tu dataciju u VI. stoljeće na temelju tipologije, tj. poligonalne apside, vidi: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, str. 90. Kako se, izgleda, radi o prilagodbi prostora za potrebe krstionice, ta se datacija čini i prikladna zbog preklapanja s periodom pokrštavanja sela. Kako je riječ o uvjerljivo najmonumentalnijem zdanju otoka Ugljana (a i šire), koji uz to nije bio napušten i zamijenjen kakvim manjim, prikladnim se čini zaključiti da je objekt služio većoj zajednici ljudi, a samim time se i postavlja kao logičan odabir za izgradnju krstionice prilikom navedenog procesa.
[177] Bianchi napominje kako se na tom mjestu nalazila "grčka naseobina.", Carlo Federico Bianchi, Kršćanski Zadar II, 2011., str. 84.
[178] Oko takvih pretpostavki, međutim, treba biti posebno oprezan, s obzirom na, kako je i Nikola Jakšić upozorio, debljinu zidova te sporne apside, ali i dugu povijest objekta,vidi: Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, 1989., str. 92. Ipak, kuriozitet je svakako da je nova apsida šira od središnjeg broda bazilike s nešto užim ulaznim prostorom u nju, što se, naravno, povezuje uz zadarsku gradnju. Pascale Chevalier upravo na temelju te sličnosti tumači pregradnju kao rezultat intervencije biskupije iz Zadra u VI. stoljeću, vidi: Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 98. Ana Mišković pak usputno datira tu prvu pregradnju bazilike u period izgradnje krstionice crkve, ali prije dodavanja poligonalne apside, vidi: Ana Mišković, *Liturgijski ambijenti,* 2012., str. 162. U svakom slučaju, čini se logičnim (što, naravno, ne znači da je sigurno tako) smjestiti povećanje apside u period kada se izgleda i povećava broj korisnika bazilike, što je vjerojatno pak bilo u periodu izgradnje krstionice ili neposredno nakon.

pregrađena. Zasigurno jedan od najvećih problema kod cijelog kompleksa jest činjenica da rezultati istraživanja nisu u potpunosti objavljeni,[179] na što upozorava i Ante Uglešić.[180]

3.4.2. MEMORIJA (MULINE)

DIMENZIJE: Pravokutna prostorija je mjere 9,6 x 5,7 m, dubina niša je 3,95 i 4,70 metara uz širinu od 3,25 i 3,70 metara.[181]

KOORDINATE: 44° 08' 18,46" N, 15° 04' 22,89" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Mate Suić je prilikom objavljivanja svojih istraživanja datirao memoriju, tj. kako ga on tumači, martirij, u IV. stoljeće, barem što se prve faze izgradnje tiče.[182] Pavuša Vežić je o memoriji pisao unutar svog pregleda kasnoantičke arhitekture zadarskog područja, pa onda opet šest godina kasnije, ovog puta u kontekstu analize razvitka oblika trikonhosa na teritoriju Dalmacije, ističući da je riječ o ključnom objektu za tu problematiku.[183] Ante Uglešić je memoriju obradio na temelju Suićevih informacija te se složio s njegovom datacijom u drugu polovicu IV. stoljeća.[184]

IZGLED I TIP MEMORIJE:

Na pačetvorinastu središnju prostoriju nastavljaju se s istočne i južne strane dvije duboke polukružne apside (sl. 11-12.). Na sjeveru se, u suprotnosti s tim, nadovezuje manja pravokutna prostorija nepravilnog tlocrta. Na zapadnoj strani, na ulazu u lađu, nalazio se protiron, oko kojeg je naknadno i izgrađeno dvorište.[185] Ono je sa sjeverne strane imalo još dvije cele te jednu s jugoistočne – izgrađenu koristeći zidove memorije, protezavši se sve do južne apside. Memorija je danas sačuvana samo na razini tlocrta.

Pod je bio ukrašen mozaicima s geometrijskim motivima.

---

[179] U Suićevim Arheološkim istraživanjima u Mulinama na otoku Ugljanu detaljnije je obrađen samo mauzolej, dok bazilika i memorija ostaju tek na razini kratkog pregleda kakav se može pronaći i u bilo kojem drugom pregledu.
[180] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, 2002., str. 87
[181] Isto.
[182] Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, 1980., str.338.
[183] Pavuša Vežić, »Dalmatinski trikonhosi«, u: *Ars Adriatica* 1, (2011.), str. 29
[184] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 89
[185] Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, 2011., str. 29

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Izvorno je memorija izgrađena krajem IV. stoljeća od strane bogatog građanina, možda stanovnika Zadra, nekome pokojniku.[186] Je li to bio neki mučenik, kakve moći prenesene iz Zadra kako predlaže Suić, ili pak član obitelji, ne može se sa sigurnošću znati, iako se Suićevo tumačenje na koncu čini vjerojatnijim.[187] Dvije apside dio su izvorne gradnje dok se *cella* na sjevernom zidu dodaje kasnije. Memorijalne *cellae* oko dvorišta također su kasnijeg datuma te prikazuju tipičnu situaciju njihova građevinskog okupljanja oko izvorne gradnje s najočitijim paralelama u Saloni. U južnoj apsidi i lađi pronađeni su sarkofazi[188] Trenutno je riječ o najranijem istraženom kršćanskom arhitektonskom objektu na području zadarskog arhipelaga.

3.4.3. SV. KUZMA I DAMJAN (UGLJAN)

DIMENZIJE: 6,50 x 4,60 metara, debljina zidova je 80 cm

KOORDINATE: 44° 07' 13,92" N, 15° 05' 02,09" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

O crkvi se, s obzirom na razinu očuvanosti, iznenađujuće malo pisalo. Carlo Federico Bianchi ju ukratko spominje te prepričava legendu prema kojoj je ona podignuta zavjetom mornara koji je nestao u oluji.[189] Ivo Petricioli prvi o njoj opsežnije piše 1960. godine u svome kratkom pregledu srednjovjekovne ostavštine otoka Ugljana.[190] Tada izbjegava dataciju, ali 1974., u jednom širem pregledu, napominje da prema kriterijima poput debljine i načina zidanja „više djeluje kao predromanička nego romanička“.[191] Tomislav Marasović ju na temelju tipskih osobina, načina gradnje i neprofiliranih imposta datira u period između IX. i XI. stoljeća[192] a

[186] Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, 2011., str.29
[187] Takvo tumačenje on potkrepljuje nalazima ograde koja je dijelila apisde u kojima su se sarkofazi nalazili od središnjeg prostora. Vidi: Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, 1980., str. 338.
[188] Isto.
[189] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 2011., str. 84.
[190] Ivo Petricioli, Ostaci srednjovjekovne sakralne arhitekture na otoku Ugljanu, 1960., str. 115-116.
[191] Ivo Petricioli, zadarsko otočje, 1974., str. 84.
[192] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 399.

Emil Hilje i Sofija Sorić na temelju oblika i načina gradnje zaključuju da je ipak prije romanička.[193]

IZGLED CRKVE:

Sv. Kuzma i Damjan manja je, jednobrodna crkva koja završava polukružnom apsidom (sl. 13). Sa sjeverne i južne strane rastvorena je pomoću dva prozorska otvora dok je unutrašnjost predsvođena poluvaljkastim svodom, a apsida polukupolom. Njeno pročelje je u XX. stoljeću uništeno izgradnjom većeg crkvenog prostora na zapadnom dijelu (danas ona funkcionira kao svetište). Zidovi su zidani nepravilno, koristeći priklesane lomljence i mnogo maltera.[194]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Zbog stanja, odnosno situacije u kojoj se izvorna crkva nalazi kao manja prostorija u sklopu većeg crkvenog prostora pitanje datacije je otežano. U obzir svakako treba uzeti činjenicu da su joj zidovi deblji nego u bilo kojem drugom sakralnom objektu ranog srednjeg vijeka na području zadarskog otočja. Od aspekata koji upućuju na predromaničku dataciju tu je prilično nepravilno zidanje lomljencima. Nedostatak trotravejne podjele prostora koji bi se mogao uzeti kao argument protiv datacije u rani srednji vijek je moguće objasniti crkvinim manjim dimenzijama. Nju se prvi put spominje tek u XIV. stoljeću[195] tako da se izvori ne mogu koristiti kao smjernica u dataciji. Svakako je potrebno daljnje istraživanje crkve.

3.4.4. SV. HIPOLIT I KASIJAN

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44°07′06.52″N, 15°06′21.62″E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Prilikom analize arhivske građe vezane uz danas stojeću crkvu sv. Hipolita i Kasijana, Emil Hilje i Sofija Sorić spominju stariju crkvu koja je bila za metar niža od današnje te koja je

[193] Vidi: Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva, 2007., str. 107.
[194] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 399
[195] Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva, 2007., str. 107

„znantnije pregrađena u XIV. stoljeću.[196] Ipak, prilikom arheoloških istraživanja pronađena je, uz srednjovjekovnu, i ranokršćanska apsida. Rezultati tih istraživanaja su objavljeni tek ukratko.[197]

IZGLED CRKVE:

Kako je bila riječ o kraćem arheološkom istraživanju, iskopana je tek apsida ranokršćanske crkve (sl. 14), ali i zidovi koji upućuju na postojanje pomoćnih prostorija. U pregradnom zidu je pronađen stupić za oltarnu mensu koji je zapravo još uvijek *in situ*, tj. stoji na bazi oltara. [198]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Iako Damir Martinov izražava oprez prilikom pisanja o dataciji najranijeg sloja u ranokršćansko razdoblje,[199] ona se, u nedostatku kakvog opsežnijeg materijala, čini prikladnom. Titular Hipolita i Kasijana povezuje se uz kasnoantički period. Poznato je, iako još nije toliko precizno utvrđeno, da je postojao i kasniji, srednjovjekovni sloj, koji je raniji od danas stojeće crkve.[200] Iako se još uvijek ne zna je li je riječ o predromaničkoj gradnji, s obzirom na brojnost pregradnji, a manjak izvorne ranosrednjovjekovne gradnje na otočju, možemo nagađati da nije.

3.4.5. SV. APOLINAR (UGLJAN)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44° 08' 04,51" N, 15° 06' 18,88" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Nikola Jakšić se 1989. bavio problematikom crkve sv. Apolinara u radu posvećenom topografiji otoka Ugljana. U njemu upućuje na izvor iz XIV. stoljeća koji spominje tu istu crkvu.

[196] Isto, str. 107
[197] Damir Martinov, »Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 7 (2011.), str. 579-580.
[198] Isto
[199] Isto, str. 580.
[200] Isto

Na temelju toponomastičke analize predlaže lociranje crkve sv. Apolinara na području današnjeg sv. Jeronima u Ugljanu.[201]

IZGLED CRKVE: /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Jakšićevo lociranje crkve na područje današnjeg samostana sv. Jeronima je svakako uvjerljivo. S obzirom na titular koji se povezuje uz Ravennu, datacija crkve u ranokršćanski period se čini logičnom. O tome je li doživjela predromaničke pregradnje te do kad ostaje u funkciji može tek nagađati.

3.4.6. SV. ANDRIJA (PREKO)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44° 04' 58',25" N, 15° 11' 06,10" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Nikola Jakšić prvi piše o crkvi 1989. Izvori iz XIII. stoljeća spominju uvalu sv. Andrije, a kasniji direktno spominju i crkvu sv. Andrije. On ju stoga locira u Preko, na mjesto današnje crkve Gospe od Rozarije iz XVIII. stoljeća.[202] Na tragu Jakšićevih promišljanja (druga polovica VI. stoljeća) piše i Pascale Chevalier 1996. godine[203], a Pavuša Vežić se 2005. na crkvu ukratko osvrće te, slažući se s ranije iznesenim pretpostavkama, upućuje na mogućnost povezanosti crkve sv. Andrije s prozorskim stupićima s kapitelima koji su pronađeni uzidani u zid ranoromaničke crkve sv. Ivana u Preku.[204] Ante Uglešić zbog nesigurnosti (ne)postojanja crkve u sklopu utvrde upućuje na mogućnost da je sv. Andrija nastao u sklopu rimskog gospodarskog kompleksa u Preku.[205]

IZGLED CRKVE:

[201] Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, 1989., str. 92-94.
[202] Isto, str. 99-100.
[203] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 115-116.
[204] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 107.
[205] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 92-93.

Pronađeni ostaci koji su danas uzidani u crkvu Gospe od Rozarije upućuju na raniji sakralni objekt. Prvi je veći rimski arhitrav (sl. 15.) s floralnim motivom koji Nikola Jakšić povezuje s onima koji su se nalazili na zadarskom forumu. Drugi nalaz je impost s urezanim križem, a treći i najvažniji jest ranokršćanski sarkofag kojeg Nikola Jakšić datira u V. ili VI. stoljće, služeći se time i kao smjernicom u dataciji same crkve.[206] Vjerojatno nije obnavljana u periodu zrelog srednjeg vijeka.[207]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Postoji više dokaza za dataciju crkve sv. Andrije u ranokršćansko razdoblje. Uz ranije navedene argumente valja uzeti u obzir sam titular koji se također povezuje uz period kasne antike. Konačno, u *relativnoj* blizini nalazi se utvrda sv. Mihovila, koja svoju najraniju fazu, kako je to Jakšić uvjerljivo pokazao, ima u dobu cara Justinijana. Tada nije teško pretpostaviti da je sv. Andrija bila crkva koja je funkcionirala u sklopu te fortifikacije.[208] Iz svih tih razloga, opravdano je, s informacijama koje imamo, barem privremeno predložiti dataciju crkve sv. Andrije u VI. stoljeće. Ipak, treba biti pažljiv jer kao što upozorava Ante Uglešić, ne može se u trenutnoj fazi istraživanja isključiti mogućnost postojanja crkve u sklopu same utvrde,[209] a i udaljenost između dva objekta svakako nije mala kao što bi se moglo učiniti. Naime, zračnom linijom utvrdu sv. Mihovila i današnju crkvu Gospe od Rozarije dijeli tek nešto manje od 2.5 kilometra te minimalno sat vremena hoda zbog uspona. U nedostatku kakvih daljnjih nalaza i saznanja, ne znamo ništa o sudbini crkve u ranosrednjovjekovnom periodu.

3.4.7. SV. PAVLE (KUKLJICA)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44°02′03″ N, 15°14′43″ E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

[206] Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, 2007., str. 100.
[207] Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva, 2007., str. 115.
[208] Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, str. 100-101.
[209] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, 2002., str. 93.

Emil Hilje i Sofija Sorić na mjestu danas stojeće crkve sv. Pavla iz XVII. stoljeća predažu lokaciju ranokršćanske crkve sv. Pavla. [210]

IZGLED CRKVE: /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Hilje i Sorić na temellju titulara i položaja okruženog antičkim zdanjima, pretpostavljaju postojanje ranije, ranokršćanske crkve koja se onda koristi kroz srednji vijek te se spominje u izvorima već od XIV. stoljeća.[211] Izgradnja crkve uz raniji, antički rezidencijalni/gospodarski objekt zabilježena je već na lokalitetu Stivan kod Mulina na samom Ugljanu, a potencijalni komparacijski primjeri kriju se i u slučajevima crkve sv. Andrije, također na Ugljanu te sv. Martina u Neviđanima. S obzirom na to da je crkva pregrađena tek u XVII. stoljeću,[212] kao i na činjenicu da se zadržao „izvorni" titular, možemo hipotezirati o njenoj kontinuiranoj uporabi barem kroz period ranog srednjeg vijeka, ako ne i kasnije. Ipak, ne treba se zanijeti - svi trenutno dostupni dokazi su akcidentalne kvalitete i bez arheoloških istraživanja nema se mnogo toga za reći o potencijalnim ranim danima crkve sv. Pavla.

3.5.OTOK PAŠMAN

Otok Pašman drugi je otok po veličini zadarskog arhipelaga (površine oko 60 kilometara kvadratnih) i nastavlja putanju nekada mu pripojenog Ugljana, prateći obalu u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Od kopna i naselja poput Biograda ili sv. Filipa i Jakova dijeli ga Pašmanski kanal. Gotovo sva naselja su locirana na istočnoj strani otoka koja gleda prema obali. Povijesni izvori vežu otok Pašman uz više toponima. Jedan je, već u kontekstu Ugljana spomenuti, *Lissa* kojeg iznosi Plinije kao naziv za otok „*contra Iader*", a tu je i Porfirogenetov *Katan*[213], a krajem XI. stoljeća pojavljuje se i toponim *Postimana*.[214]

[210] Emil Hilje, Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva, 2007., str. 127
[211] Isto.
[212] Isto.
[213] Taj toponim, doduše, kao i onaj *Lissa*, još je uvijek povod sporovima. Vidi npr. Stjepan Antoljak, »Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas*, (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 8

Naseljen je kontinuirano još od paleolitika uz čak 11 zabilježenih prethistorijskih gradina. U razdobolju antike nema većeg naselja na otoku, kao i na cijelom zadarskom arhipelagu, ali postoje brojni materijalni dokazi koji svejedno potvrđuju ljudsku prisutnost na njemu. Rimski ostaci arhitekture pronađeni u Kraju i Dobropoljani vezani su uz lučku izgradnju, a tek brojni podmorski nalazi[215] govore o visokoj razini razvijenosti plovidbe kroz Pašmanski kanal. Tu su također i brojni nalazi kamenih natpisa, ali i novca iz carskog razdoblja. U tom periodu Pašman pripada zadarskom ageru, a možda je bio i obuhvaćen centurizacijom, bez obzira na to što trenutno još nema fizičkih dokaza kao u slučaju Ugljana, brojni povijesni izvori upućuju na tu mogućnost.[216] Naselja poput Tkona i Pašmana spominju se pak već u X., a Neviđane u XI. stoljeću.[217] Prevladavanje rimskih toponima upućuje na to da čak i ako u vrijeme doseljevanja Hrvata na otok nema rimskih patricija i elita (ako su se oni, kako Skok tvrdi, vratili u Zadar ili ostale urbane sredine iz kojih su pobjegli), otok Pašman je još uvijek nastanjen od strane njihovih kmetova.[218]

Od svih otoka zadarskog arhipelaga, upravo je Pašman onaj koji se ističe količinom sačuvanih izvora. Tako imamo svjedočanstva već iz V. stoljeća kada zadarski rektor Fosco ostavlja svoj posjed na Pašmanu.[219] Pogotovo su vrijedni brojni dokumenti i testamenti na koje upućuje Eduard Peričić. Oni upućuju na to kako je gotovo cijela obradiva površina Pašmana bila u vlasništvu Zadrana, a Donatovo posvećenje župne crkve 7. ožujka 806. godine govori i o snažnoj prisutnosti Crkve.[220]

U suprotnosti sa očuvanošću povijesnih izvora o otoku Pašmanu, situacija sa sakralnom umjetničkom baštinom kasne antike i ranog srednjeg vijeka je mnogo gora. Naziru se tek ruševine kasnoantičke crkve sv. Martina koje su u prilično lošem stanju te djelomično zarasle

---

[214]Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2*, 2009., str. 443., Petar Skok je vjerovao da Pašman, kao i Ugljan, svoje današnje ime duguje Rimljaninu, vlasniku neke zemlje na otoku, spadajući u kategoriju predijalnih toponima. Pridjevski toponim *-anus* dodaje se na ime posjednika, u ovom slučaju određenog *Postumusa*., Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo*, 1950., str. 133-134. U obzir treba ipak uzeti činjenicu da još uvijek ipak nemamo nijedan izvorni primjer na što i Stjepan Antoljak upozorava, vidi: Stjepan Antoljak, Kritički osvrt, 1987., str. 11

[215] Vidi bilješku 87.

[216] Eduard Peričić, »Presjek kroz povijest otoka Pašmana«, *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas*, (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 110-111.

[217] Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2*, 2009., str. 443-444.

[218] Petar Skok, *Slaventstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, 1950. str. 134

[219] Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana II*, str. 117. prema Eduard Peričić, Presjek kroz povijest otoka Pašmana, 1987., str. 111.

[220] Carlo Federico Bianchi, Krščanski Zadar II, 2011., str. 117.

biljkama, a nedavno su prilikom arheoloških istraživanja pronađeni ostaci koji upućuju na ranokršćansku crkvenu arhitekturu. Svjedočanstva o ostaloj sakralnoj gradnji možemo vidjeti tek u kojemu ulomku oltarne skulpture ili u pisanim izvorima. Od fortifikacija sačuvana je tek djelomično utvrda danas nazivana Pustograd iz Justinijanova razdoblja koja je, sudeći barem po njenom položaju, bila u komunikaciji s onom na otoku Vrgadi. Osim nje, vjeruje se iz opravdanih razloga[221] da je na području današnjeg beneditktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana stajala još jedna u nizu utvrda iz perioda cara Justinijana.

3.5.1. SV. LUKA (ŽDRELAC)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44°00′44.23″N, 15°16′53.04″E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Emil Hilje je na temelju povijesnih izvora, kao i antičkih ostataka pronađenih oko današnje crkve uputio na mogućnost da se na njenom mjestu nalazila crkva s kontinuitetom još od kasne antike.[222]

IZGLED CRKVE: /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Hiljeove spekulacije teško je potvrditi s obzirom na to da ih temelji tek na osnovi činjenice da su oko crkve pronađeni antički ostaci, kao i na temelju relativno ranog spomena u izvorima iz XIII. stoljeća.[223] Kao i u već spomenutom slučaju crkve sv. Pavla na Ugljanu, predložen slijed razvitka gradnje na lokalitetu je svakako moguć, ali bez arheoloških istraživanja ostaje tek na hipotetskoj razini.

[221] Osim strateški vrlo dobre pozicije na uzvisini koja gleda na Pašmanski kanal, sam titular Kuzme i Damjana se povezuje uz državne posjede i razdoblje cara Justinijana, vidi: Ivan Basić, »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, u: Starohrvatska prosvjeta 43 (2016.), str. 195-196. Tu su između ostalog i ostaci oltarne plastike iz tog doba, vidi: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 97-99.
[222] Emil Hilje, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pašmanu, 2006., str. 65,
[223] Isto, str. 64-65.

3.5.2. SV. MARTIN (NEVIĐANE)

DIMENZIJE: 5,70 x 7,50 metara,[224] apsida 3 metra široka i 2,6 metara duboka. Debljina zidova iznosi 0,60 metara[225]

KOORDINATE: 43° 58' 52" N, 15° 20' 10" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Crkvu sv. Martina u Neviđanima na Pašmanu prvi spominje Petricioli 1974. godine, pozivajući na njeno daljnje istraživanje, ali i upućujući na sličnosti apside s onima sv. Viktora u Telašćici i sv. Tome u Zadru.[226] Desetljeće nakon ju ponovno spominje, ovog puta uz napomenu kako „vjerojatno pripada starokršćanskom periodu".[227] Prva nešto opširnija analiza objekta bila je ona Pascale Chevalier iz devedesetih godina u kojoj predlaže dataciju sv. Martina u VI. stoljeće.[228] Ante Uglešić se u svom pregledu ranokršćanske gradnje u zadarskom području dotiče i sv. Martina te ga, uz određeni oprez, datira u drugu polovicu V. stoljeća.[229] Ana Jordan Knežević ju usputno spominje kao primjer gradnje okolice Zadra u VI. stoljeću na temelju značajki poput „narteksa" tj. predvorja i bočnih prostorija,[230] a Ana Mišković ju u disertaciji ukratko obrađuje u kontekstu monaštva na otocima.[231]

IZGLED CRKVE:

Riječ je o jednobrodnoj crkvi pravokutnog tlocrta s polukružnom i u prostor istaknutom apsidom (sl. 16.). Otvor između apside i broda je uži od same apside zahvaljujući dva pilona. Postojao je otvor (0.90 m) na sjevernom zidu u blizini apside koji je vodio prema većoj prostoriji čije se točne mjere ne znaju.[232] Južni zid je imao otvor jednakog promjera na gotovo istom mjestu koji je u nekom trenutku bio zazidan, ali sama prisutnost otvora svejedno upućuje na postojanje još jedne prostorije na jugu crkve. Iako danas nedostaje pročelje, uočljivi su ostaci predvorja (sl. 17.). Sv. Martin danas je u ruševnom stanju te je zarastao živicom.

[224] Isto, str. 67.
[225] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 96.
[226] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima, 1974., str. 84.
[227] Ivo Petricioli, Srednjovjekovni umjetnici na Pašmanu, 1987., str. 75.
[228] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996. str. 125-126.
[229] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura,* 2002., str. 97.
[230] Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju, 2017., str. 31.
[231] Vidi: Ana Mišković, Liturgijski ambijenti, 2012., str. 174.
[232] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura,* 2002., str. 96-97.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Datacija u VI. stoljeće je, u nedostatku pisanih izvora, trenutno vjerojatno najprikladnija. Sudeći prema ostacima arhitekture koji upućuju na predvorje i bočne prostorije, moguće je crkvu sv. Martina povezati s primjerima arhitekture VI. stoljeća u zadarskoj okolici, kako to radi Ana Jordan Knežević,[233] iako treba biti pažljiv oko datacije na temelju takvih značajki. Dalje, u obzir valja i uzeti napomene o pronađenoj antičkoj keramici koja upućuju na još raniju građevinu na tom području, moguće objekt gospodarsko-rezidencijalne namjene.[234] S obzirom na brojnost lokaliteta s potvrđenim antičkim gospodarskim kompleksima, to je svakako moguće. Konačno, još jedna smjernica prema dataciji u VI. stoljeće bi mogao i biti sam titular sv. Martina koji se može, iako još uvijek ne postoji potpuna suglasnost po tom pitanju, povezati uz prisutnost vojske cara Justinijana.[235]

Kako za sada nema potvrđenih nalaza predromaničke skulpture na lokalitetu, niti su vidljive ikakve naznake trotravejne podjele prostora, može se zaključiti da crkva u nekom trenutku, sigurno prije ekonomskog poleta Dalmacije (kraja VIII. ili početka IX. stoljeća), izlazi iz funkcije. Postoji mogućnost da je obližnja crkve sv. Mihovila, sagrađena upravo da zamjeni sv. Martina - Ante Uglešić čak i predlaže mogućnost prijenosa titulara s jedne na drugu crkvu.[236] Ipak, kako s obzirom na izvore i analizu pronađenog ulomka skulpture znamo da je crkva sv. Mihovila tek gradnja XI. stoljeća[237] teza o napuštanju jednog objekta zbog izgradnje drugog je teško vjerojatna, upravo zbog nedostatka predromaničke karike.

---

[233] Kao arhitekturu koju se povezuju uz Zadar VI. stoljeća Ana Jordan Knežević ističe jednobrodne modele s narteksom i pastoforijama. Najbliži ekvivalent Nevidanskoj crkvi je tako sv. Ivan u Telašćici koji, ovisno kako datiramo adiciju predvorja, potencijalno ispunjava te odrednice. Uz nju, slična je, samo bez predvorja, crkva na Ošljaku, koja je poput sv. Ivana te možda i sv. Martina građena uz raniji gospodarski kompleks. Elementi poput predovrja i bočnih prostorija (sakristija?) u okolici se Zadra, prema autorici, vezuju tek uz arhitekturu VI. stoljeća. Vidi u: Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju, 2017., str. 28-33.

[234] Emil Hilje, Spomenici srednjovjekvnog graditeljstva na otoku Pašmanu, 2006., str. 67.

[235] Titular se dugo povezao ponajprije uz karolinško prisustvo, međutim, njegova popularnost na objektima koji se grade ili restauriraju u vrijeme cara iz VI. stoljeća ga dovode u vezu s tzv. „warrior saints“ i njihovom antiarijanskom simbolikom. Vidi: Ivan Basić, Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja, 2016., str. 180. ili za opširnije o problematici titulara sv. Martina, tj. njegove pojave na području Dalmacije vidi: Trpimir Vedriš, »Frankish or Byzantine Saint? The Origins of Cult of Saint Martin in Dalmatia«, u: *Sailing to Byzantium: Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies*, (ur.) Savvas Neocleous, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009. str. 221-249

[236] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 97.

[237] Isprava iz 1067. (1018.?) godine navodi da su crkvu sv. Mihovila izgradili biskup Prestancije i brat mu Majo. Kako su u crkvi pronađeni fragmenti skulpture (ulomak ambona s pleternom dekoracijom) koji upućuju na ranije razdoblje (prema Marasoviću kraj VIII. ili početak IX. stoljeća), moglo bi se pretpostaviti i postojanje još ranijeg

Crkva sv. Mihovila je, po svemu sudeći, bila samostanska,[238] a tek nakon nekog vremena se, barem prema toponomstičkoj analizi Petra Skoka, na tom prostoru razvija naselje s imenom vezanim uz taj samostan.[239] S tim uzetim u obzir, čini se prikladnim protumačiti raniju crkvu sv. Martina u Neviđanima kao objekt čija funkcija nije bila ona službe kakve veće zajednice. Je li ona bila monaška ili pak kakve druge namjene, trenutno ne možemo znati.

3.5.3. CRKVA SV. MARIJE (PAŠMAN)

DIMENZINE: /

KOORDINATE: 43°57′26″ N, 15°22′56″ E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

C. F. Bianchi spominje kako je prvotna crkva u Pašmanu „veoma stara“. Dalje nastavlja i napominje kako ju je, prema spisima, posvetio upravo zadarski biskup Donat 7. kolovoza 806. godine. Na koncu pretpostavlja kako je ta izvorna crkva današnja kapela tj. prezbiterij župne crkve koja se gradi u XVIII. stoljeću.[240] Bianchi, međutim, čini se ne spominje o kojemu se spisu točno radi, te se iznesena informacija ne ponavlja često u pregledima pisanih izvora ili crkvene gradnje područja.

IZGLED CRKVE:

O izgledu crkve ne znamo ništa osim onog što se može pretpostaviti na temelju toga kada je građena. Ako prihvatimo tezu o njenom izvorištu u današnjem prezbiteriju, možemo zaključiti da je bila manjih dimenzija.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

---

objekta na području što bi odgovaralo činjenici da sv. Martin nije obnavljan u IX. stoljeću. Nikola Jakšić je te komade obradio i zaključio, po uzoru na Petriciolijev prijedlog, da je riječ o ulomcima iz zadarske katedrale koji su tek naknadno preneseni na Pašman, tako da za raniju, predromaničku dataciju sv. Mihovila za sad nema argumenata, vidi u: Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2,* 2009., str. 445-446.

[238] Sena Sekulić Gvozdanović, *Utvrđeni samostani na tlu Hrvatske,* Zagreb: Golden marketing, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007., str. 163.

[239] Naziv Neviđane dolazi tada dakle od *Monasterium sancte Neviane,* Vidi: Petark Skok, *Slavenstvo i Romanstvo,* str. 133.

[240] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II,* 2011., str. 117.

Ukoliko su Bianchijevi navodi istiniti, riječ je o još jednom slučaju predromaničke gradnje na arhipelagu. Tada na temelju posvećenja, možemo zaključiti kako je crkva sagrađena krajem VIII. ili početkom IX. stoljeća. Još jedan zanimljiv detalj kojeg iznosi Bianchi je informacija da je zadarski rektor Fosco ostavio imanje u tom mjestu crkvi na početku V. stoljeća.[241] Moglo bi se tada, ako ništa, onda barem zbog potvrđene starosti naselja, spekulirati i o još ranijem objektu na području.

3.5.4. SV. KUZMA I DAMJAN (ĆOKOVAC)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 43° 55' 32" N, 15° 24' 19" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

S obzirom na skromne ostatke, mnogo se pisalo o ranokršćanskoj crkvi na području današnjeg benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana, izgrađenog u XII. stoljeću te kasnije više puta pregrađivanog. Pascale Chevalier je obradila potencijalnu prvu fazu crkve u svome pregledu kasne antike u Dalmaciji.[242] U pregledu ranokršćanske arhikteture zadarske nadbiskupije, Ante Uglešić je obradio kamene ulomke iz kasnoantičkog perioda, a Tomislav Marasović predromaničke.[243]

IZGLED CRKVE:

Ne postoje arhitektonski ostaci crkve koja se nalazila na području današnjeg benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana. Međutim, pronađeni su ulomci kamenog crkvenog namještaja koji upućuju na razdoblje kasne antike. Ulomak ranokršćanskog pluteja pokazuje jedno krilo križa ispod kojeg je grčko slovo *omega*. Na temelju toga može se pretpostaviti izgled cijelog pluteja koji je ispod krakova križa imao znakove *alfa* i *omega*. Osim toga, pronađen je i poklopac dječjeg sarkofaga.[244]

[241] Isto.
[242] Pascale Chevalier, *Salona II,* 1996., str. 128-129.
[243] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 448-449.
[244] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 97.

Pronađeni predromanički ulomci su dijelovi nekadašnje oltarne ograde. Dekorirani su troprutom lozicom, dvoprutim kukama, pletenicama i motivima ljiljana. Na jednom od ulomaka nalazi se i stilizirani prikaz ptice koji bi mogao biti dio zabata oltarne ograde. Tomislav Marasović zamijetio je kako su kuke naglašeno različitih tipova te pretpostavio postojanje više radionica koje su izrađivale namještaj u širem vremenskom razdoblju.[245]

U današnjem franjevačkom samostanu sv. Dujma (izgrađen u XIV. stoljeću) u Kraju nalazi se ulomak oltarne ograde s natpisom *episcopus*. Riječ je o ulomku luka koji s gornje strane krasi niz kuka, a niže tropruta pletenica. Trenutno nema indikacija da je na mjestu crkve iz XIV. stoljeća postojao kakav raniji objekt pa postoji mogućnost (iako s obzirom na nedostatak bilo kakvih konkretnih dokaza i ne mnogo više od toga) da je riječ o skulpturi iz Tkona koja je pripadala ranosrednjovjekovnoj pregradnji ranokršćanske crkve koja je u XII. stoljeću bila uništena za potrebe izgradnje nove romaničke.[246]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Kako sa sigurnošću znamo da je na brdu Ćokovac postojala utvrda izgrađena prilikom Justinijanova utvrđivanja istočne obale Jadrana, a na području današnjeg samostana su pronađeni kasnoantički kameni ulomci, može se zaključiti da je tada, u sklopu utvrde, izgrađena i crkva sv. Kuzme i Damjana. Na to naravno upućuje i titular tipičan za taj period.[247] Tako možemo s relativnom sigurnošću datirati crkvu u VI. stoljeće. Crkva djeluje u kontinuitetu kroz period ranog srednjeg vijeka, kada dobiva minimalno jednu, a vjerojatno i više promjena liturgijskog namještaja. Tada je i ta, vjerojatno jednobrodna i jednoapsidalna ranokršćanska crkva podijeljenja u trotravejni prostor. O samim dimenzijama, orijentaciji i općenito tlocrtu ne možemo za sada znati gotovo ništa. Nakon što je Biograd razoren 1125. godine, sjedište opatije prelazi na Pašman te benediktinci podižu novu, romaničku crkvu na mjestu stare.[248]

[245] Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica 2*, 2009., str. 448.
[246] Isto., str. 447.
[247] Titular Kuzme i Damjana se u suvremenoj znanstvenoj literaturi povezuje uz razdoblje vladavine cara Justinijana, ali i uz državne/carske posjede. Tim titularom su se često označavale važne strateške točke u prostoru, vidi: Ivan Basić, Nova razmatranja, 2016., str. 195-196. i Maja Zeman, Elafitsko otočje, 2017., str. 15-16. S obzirom na očitu stratešku važnost lokacije na uzvišenju koje gleda na Pašmanski kanal, nije teško lokalitet pripisati navedenoj skupini. Isto se može uzeti i kao smjernica u promišljanju daljnjeg razvitka objekta koji, kako je poznato, kasnije prelazi u crkveno vlasništvo. Upravo je važan položaj u prostoru ono što dodatno upućuje na održavanje sklopa u funkciji i kroz ranosrednjovjekovna stoljeća.
[248] Isto, str. 449.

3.5.5. CRKVA (SV. ALEKSANDRA PAPE?) (POLJANA)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: oko 43°54′44″N, 15°25′54″E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Crkvu sv. Aleksandra, čini se, prva spominje Vesna Jakić-Cestarić 1987. godine u radu posvećenom posjedima samostana sv. Ivana. Tamo napominje kako je od stanovnice Tkona čula da se u Poljani, uz more, nalazi „crika“. Tu informaciju vezuje uz moći sv. Aleksandra pape koje se čuvaju u Tkonu.[249] U disertaciji iz 2012. godine Ana Mišković usputno napominje kako je u sklopu utvrde Pustograd funkcionirala crkva sv. Aleksandra pape, koja je uz to i sagrađena uz kasnoantičku vilu.[250] 2015. godine dodijeljena su sredstva za arheološka istraživanja na lokalitetu Poljane. Tijekom nekoliko kampanja potvrdilo se postojanje ranokršćanske crkve na lokalitetu, a pronađeni su i ostaci hipokausta što je još jedan argument u korist pretpostavke o ranijoj vili ili nekom drugom objektu iz rimskog razdoblja.[251] Rezultati istraživanja nisu objavljeni.

IZGLED CRKVE: /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Čini se prema trenutno dostupnim podacima da je crkva sv. Aleksandra pape još jedan u nizu sakralnih objekata sagrađenih na temeljima ranijih ladanjskih ili gospodarskih zdanja. Iako ju Ana Mišković spominje kao crkvu povezanu uz utvrdu, u ovom slučaju Pustograd, to je kao i kod slučaja odnosa crkve sv. Andrije i utvrde sv. Mihovila manje vjerojatno. Isto kao i na tom ugljanskom primjeru, udaljenost između dvije gradnje je čak oko dva i pol kilometra, iako ovog puta nešto prohodnijih zbog lakšeg terena. Nadalje, tu su i moći Aleksandra pape, danas spremljene u svega kilometar udaljenom Tkonu koje se, iz jasnih razloga, povezuju uz crkvu. Jedna sakralna gradnja čija je primarna funkcija ponajprije povezana uz fortifikacijski objekt (u

[249] Vesna Jakić-Cestarić, »Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. Stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća: prilog historijskoj topografiji i toponimiji«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas*, (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 135-136.
[250] Ana Mišković, Liturgijski ambijenti, 2012., str. 168.
[251] Majda Mikulandra, *Nova arheološka otkrića u Tkonu*, (pristupljeno 5.8.2019.) https://lokalni.vecernji.hr/zupanije/nova-arheoloska-otkrica-u-tkonu-9456

ovom slučaju i nenastanjen pošto je vjerojatno riječ o *refugiumu*)[252] teško da bi dobila takvu relikviju.

Iz tog razloga, pažnju valja usmjeriti na tumačenje Petra Skoka koji izvorište današnjeg naziva Poljana tj. Pagnana vidi u rimskom *Pagus*.[253] Pogotovo u kontekstu pronalaska rimskih grobova na području nekadašnjeg imanja[254], ispravnim se čini zaključiti kako je crkva sv. Aleksandra pape (ukoliko je o njoj riječ, iako sve upućuje na to) ranokršćansko zdanje koje je služilo za potrebe naseobine koja je nastala na rimskom gospodarstvu. O tome je li crkva imala dužu povijest, tj. da je izgrađena još u vrijeme izvornog funkcioniranja gospodarstva ili nakon njegova napuštanja, ne možemo znati dok se ne objave istraživanja. Isto vrijedi i za pitanje kontinuiteta njene upotrebe, iako postoje izvori koji upućuju na njeno korištenje sve do perioda rane romanike.[255]

3.6. VRGADA

Otok Vrgada smješten je na samom jugoistoku zadarskog arhipelaga. Dužine je 3, a širina svega 1,6 kilometara te je kao takav i jedan je od najmanjih naseljenih otoka čitave teritorijalne jedinice. Svojim položajem prati liniju obale s putanjom sjverozapad – jugoistok. Vrgada nije bogata spomenicima, što ne čudi s obzirom na veličinu, ali se dva, međusobno povezana spomenika srednjovjekovne baštine posebno ističu. (VIDI KARTA 9.) Ta dva spomenika kasne antike i ranog srednjeg vijeka smješteni su na sjeveru otoka u blizini današnjeg naselja Vrgada. Riječ je o ranobizantskoj utvrdi pored koje se nalazi i crkva sv. Andrije. Zbog svoje lokacije koja gleda na ulaz u Pašmanski kanal, utvrda je u direktnoj komunikaciji s još jednim kasnoantičkim fortifikacijskim zdanjem – već spomenutim Pustogradom na Pašmanu. Vrgadska utvrda nadzirala je i obje uvale: Luku u kojoj se nalazi današnje naselje Vrgada te Pržinu sa zapadne strane koja je vjerojatno i služila kao sama luka od kasne antike, ako ne već i ranije.[256] U unutrašnjosti *kastruma* su pronađeni stambeni objekti, što implicira stalniji boravak vojske na

[252] Ana Mišković, Liturgijski ambijenti, 2012., str. 168.
[253] Prema Vesna Jakić-Cestarić, Pašmanski posjedi, 1987., 136-137.
[254] isto
[255] Točnije, riječ o spominjanju crkve u izvoru iz XI. stoljeća. Vidi: isto, str. 133-138.
[256] Miljenko Domjan, Sv. Andrija na Vrgadi, 1983., str. 123.

otoku,[257] a vrlo je vjerojatno da se oko tog objekta razvija i naseobina koja s vremenom prerasta u današnju Vrgadu. Osim što su takvi primjeri razvitka naselja oko zidova *kastruma* u ranom srednjem vijeku uobičajeni, već u XI. stoljeću ime Vrgada se koristi da se referira na naselje. Riječ je štoviše o darovnici zadarskog priora Draga. Osim dokaza postojanja samog naselja na otoku, mnogo je važnije što taj dokument svjedoči o snažnoj povezanosti otoka s kopnenim Zadrom.[258]

Na još jedan potencijalni sakralni objekt srednjovjekovne datacije upućuje Miljenko Domijan ističući kako se današnja župna crkva nalazi na uzvišenju imena *Sudujam* tj. sv. Dujam. Kako je riječ o starom titularu (kao i onaj sv. Andrije), može se pretpostaviti postojanje ranijeg objekta na toj lokaciji. Ipak, i sam Domijan u bilješci upozorava kako se, prema predaji, tamo nalazila vjetrenjača, na što i do danas sačuvani oblik rotunde na zdanju upućuje. [259]

3.6.1. CRKVA SV. ANDRIJE (VRGADA)

DIMENZIJE: Crkva je nepravilnih dimenzija. 10,39 (s apsidom) x 5,01 metara ili 7,60/8,00 (južni i sjeverni dio) x 5,01 metara bez apside. Debljina zidova je 50 cm.[260]

KOORDINATE: 43° 51' 31" N, 15° 29' 52" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

O crkvi sv. Andrije na Vrgadi se relativno mnogo pisalo s obzirom na to da je riječ o manjem zdanju. Bianchi ju prvi spominje, ali samo u kontekstu nje kao župne crkve iz XVI. stoljeća.[261] Zajedničko ranim pisanjima o crkvi jest njena datacija u ranosrednjovjekovno razdoblje. Od toga odstupa jedino Iveković koji poveznicu traži s francuskom romanikom.[262] Tek Ivo Petricioli u širem pregledu arhitekture cijelog područja ističe potencijalnu povezanost s ranokršćanskim crkvama sv. Ivana na Telašćici i sv. Marije na Ošljaku kod Preka koja je sa sv.

[257] Sofija Sorić, Spomenici povijesnog graditeljstva, 2009., str. 71
[258] Nada Klaić, Ivo Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, 1976., str. 65
[259] Miljenko Domjan, Sv. Andrija na Vrgadi, 1983, str. 123.
[260] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 453.
[261] Carlo Federico, *Kršćanski Zadar II*, str.
[262] Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije, 1987., str. 124.

Andrijom dijelila sličnu sudbinu promjena tumačenja u historiografiji.[263] Crkva je istraživana i konzervirana 1980. godine od strane *Konzervatorskog zavoda u Zadru* pod vodstvom Miljenka Domijana. On ju je, par godina kasnije, prilikom objavljivanja rezultata istraživanja i konzerviranja datirao u predromaničko razdoblje na temelju nepravilnosti u tlocrtu, organizacije prostora, karakterističnog zidanja, izvedbi arhitektnostih elemenata i nezgrapnog svođenje apside.[264] Tomislav Marasović iznosi sličnu tezu te obojica naglašavaju mogućnost postojanja ranijeg sakralnog objekta koji je bio povezan uz utvrdu.[265] Ante Uglešić pak ističe da su gabariti vjerojatno identični onima ranije crkve i napominje da je apsida zasigurno izvorno ranokršćanska.[266] Od novije historiografije se još kao iznimka ističe tek promišljanje Pavuše Vežića koji crkvu tumači kao ranoromaničku. [267]

IZGLED CRKVE:

Izvorni izgled crkve sv. Andrije dobro je očuvan, iako su prisutne određene kasnije intervencije. Riječ je o jednobrdonoj crkvi s polukružnom, tj. zbog njene tlocrtne nepravilnosti potkovastom, apsidom (sl. 19., 20. i 22.). Nepravilno, *opus incertum* zidanje je prekriveno novim slojem žbuke prilikom konzervatorskih radova u 1980. godine. Izvorno zidanje vidljivo je samo u arhivskim fotografijama uslikanim tijekom radova.[268] Pročelje iznad pravokutnog ulaznog otvora s nedekoriranom lunetom[269] sadrži i biforu rekonstruiranu prilikom konzerviranja na temelju pronađenog stupića zazidanog u pročelje i imposta u apisidi (sl. 21.). Oba elementa imaju na sebi urezan križ te je stupić protumačen kao ranokršćanski, a impost kao ranosrednjovjekovni.[270] Ostale iznimke izvornom izgledu na vanjskom plaštu su preslica na pročelju, izgrađena na mjestu ranije preslice iz XIV. stoljeća,[271] prozor na južnom zidu uz apsidu te prozor na apsidi koji svojim srpastim lukom upućuje na romanički period.[272] Sama

[263] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 82 ili Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 1976., str. 132
[264] Miljenko Domijan, Sv. Andrija na Vrgadi, 1983, str. 123-138.
[265] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009.,
[266] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području zadarske nadbiskupije*, 2002., str 99.
[267] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 126.
[268] Vidi u: Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi, 1983., str. 123-138.
[269] Domijan ističe da je prilikom obnove u ranom XX. stoljeću, koju spominje Iveković, vjerojatno sagrađen mnogo širi ulaz. Zavod je, međutim, na temeljima pronađenog rasteretnog luka rekonstruirao izvorni ulaz. Vidi u: Isto, str. 126-127.
[270] Isto., str. 138., ili Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 454-455.
[271] Sofija Sorić, Spomenici povijesnog graditeljstva, 2009., str. 71.
[272] Tomislav Marasović, Dalmatia praeromanica 2, 2009., str. 455.

unutrašnjost je znantno kompleksnija. Jedini brod crkve raščlanjen je u tri traveja lezenama i pojasnicama koje drže sačuvani bačvasti svod. Apsida je prije konzervatorskih radova u unutrašnjosti završavala ravnim zidom koji je presjecao tjeme apside zbog potreba oltara. Prilikom konzerviranja pronađene su male udubine, ponare, na njenom južnom početku, kao i na istočnom zidu do apside. [273] Na južnom zidu se nalaze dva otvora, od kojih je onaj bliži apsidi rezultat intervencije početkom XX. stoljeća.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Domijan je datirao crkvu u IX. stoljeće u radu koji je postao početna točka za sva buduća istraživanja o navedenoj crkvi. Iako je predromanička faza sv. Andrije neosporivo postojala, ostaje otvorenim pitanje njenog odnosa prema ranijoj fazi. Ranokršćansku fazu potvrđuju brojni dokazi, od činjenice da je crkva sv. Andrije građena kraj utvrde (sl. 18.) u kojoj su, s obzirom na pronađene stambene objekte, očito boravili ljudi,[274] preko samog titulara, do pronađenih ulomaka: imposta s urezanim križem i stupića, od kojih drugi sigurno potječe iz ranokršćanskog razdbolja.

Predromaničke adaptacije ranokršćanskih zdanja svakako nisu rijetkost. Samo na području arhipelaga tako kao komparativne primjere možemo uzeti crkve sv. Marije na Ošljaku i sv. Ivana u Telašćici. Jedan i drugi objekt su u razdbolju predromanike podijeljeni u trotravejni prostor, presvođeni te dobivaju novi liturgijski namještaj,[275] a tu su i slučajevi drugačijih pregradnji poput sv. Viktora u Telašćici ili sv. Ivana Krstitelja kod Mulina.[276] Što se napomena o zidanju i nepravilnosti tlocrta tiče, nepravilno *opus incertum* zidanje možemo zamijetiti na više ranokršćanskih sakralnih objekata na ruralnom području arhipelaga, uključujući i spomenutu sv. Mariju na Ošljaku, a sam tlocrt sv. Andrije nije ništa nepravilniji nego onaj, također spomenutog, sv. Ivana u Telašćici. Usporedbe mjera s ta dva ranokršćanska zdanja koja su pregrađena u predromanici (10,75 x 5,55m sv. Ivan na Telašćici i 10,25x 4,65m Vela Gospa na Ošljaku) svakako upućuju na sličnosti u veličini tih objekata, kao i na gotovo iste debljine zidova (uvijek oko 0,5 metara).

[273] Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije, 1983., str. 127.
[274] Sofija Sorić, Spomenici povijesnog graditeljstva, 2009., str. 71.
[275] Vidi sekcije: Sv. Marija (Ošljak) i sv. Ivan (Telašćica).
[276] Kao i lokaliteti na kojima možemo pretpostaviti da je došlo do određenih pregradnji u IX./X. stoljeću kao što su npr. Kuzma i Damjan (Ćokovac), sv. Nikola (Božava), potencijalna crkva na Koženjaku i drugi. VIDI KARTU 5.

Svakako valja uputiti na činjenicu da su u vrijeme Domijanova istraživanja i objavljivanja rezultata (rane osamdesete godine) obje navedene crkve bile tumačene kao izvorno srednjovjekovna gradnja,[277] što je vjerojatno oblikovalo interpretaciju sv. Andrije. U novijoj historiografiji Miljenko Jurković tek usputno spominje Sv. Andriju kao primjer pregrađene crkve[278] a Ante Uglešić spominje "najtemeljitiju obnovu", iako napominje da je Domijanu najsporniji dio, apsida – „zasigurno ranokršćanski".[279] Ne valja definitivno reći da je riječ o ranokršćanskom prostoru koji je u IX. stoljeću *tek* presvođen i podijeljen lezenama jer postoji čitav niz elemenata koje treba uzeti u obzir, od kojih su mnogi doduše zaklonjeni prilikom prekrivanja izvornog zidanja. Ipak, na temelju trenutno dostupnih informacija, kao i u komparacijskom kontekstu, takvo tumačenje djeluje kao krajnje moguće.

3.7.OTOK MOLAT

Otok Molat smješten je pri sjeverozapadu zadarskog arhipelaga zajedno s Istom, između Dugog Otoka, Zverinca i Sestrunja s juga te Premude, Silbe i Oliba sa sjeverne strane. O njegovoj prošlosti se ne zna mnogo. Izvori upućuju da su na otoku bili prisutrni objekti fortifikacijskog karaktera koji su do X. stoljeća bili napušteni.[280] (VIDI KARTA 12.)

3.7.1. GARSKA CRKVA (BRGULJE)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: vjerojatno 44°13′53″N, 14°50′20″E,

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

[277] Ivo Petricioli npr. o crkvi sv. Ivana u Telašćici piše i 1954. i 1974. godine u pregledima srednjovjekovne arhitekture, vidi sekciju: sv. Ivan (Telašćica). "Ranokršćanska" interpretacija Vele Gospe na Ošljaku će pak biti predložena tek 1986. godine vidi: Pavuša Vežić, »Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, (1986.), str. 171. Takve spekulacije će biti potvrđene tek kroz istraživanja 1992. godine, vidi sekciju: Vela Gospa (Ošljak). Tomislav Marasović pak, jednu i drugu crkvu, zajedno sa Sv. Andrijom na Vrgadi stavlja u tipološku kategoriju crkva s dvije lezene koje se spajaju u pojasnice koje drže svod. Vidi u: Tomislav Marasović, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, 1978., str. 46

[278] Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi: Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000, str. 178.

[279] Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura, 2002., str. 100

[280] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 125.

Ante Uglešić „garsku crkvu“ spominje u svomme pregledu ranokršćanske arhitekture zadarske nadbiskupije. Zbog naziva „garska“ kako ju je lokalno stanovništvo zvalo, kao i svjedočanstvu Tončija Burića koji je prije tridesetak godina uspio locirati crkvu, Uglešić zaključuje da je riječ o jednobrodnom jednoapsidalnom zdanju te ju datira u kasnoantičko razdoblje. Pretpostavlja da je njen titular bio sv. Andrija – titular današnje crkve na otoku koji je bio čest u kasnoj antici.[281] Pavuša Vežić ju spominje kao jednu od „gričkih“ crkva zadarskih otoka kod kojih je moguća monaška namjena.[282]

IZGLED CRKVE:

Prema svjedočanstvu Tončija Burića, koji je crkvu obišao dok je još uvijek bila dostupna, ona je jednobrodna s jednom apsidom.[283]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Kako se nitko crkvom nije opširnije bavio te je Uglešićev pregled najopsežniji dostupan, nema se ništa više za zaključiti. Kako crkva više nije dostupna niti je ikada napravljen ili objavljen njen tlocrt, nema mnogo materijala za daljnje promišljanje.

3.7.2. CRKVA NEPOZNATA TITULARA (SIRUNJSKI)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: oko 44°13′00″N, 14°53′12″E [284]

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Crkvu u svojim spisima spominje već Luka Jelić, a Ante Uglešić napominje kako se u grmlju tek na mjestima vide dijelovi ruševina. Napominje da najstariji mještani Molata spominju „zidanu grobnicu sa svodom.“ Crkvu tada tumači kao kasnoantičku. [285]

IZGLED CRKVE:

[281] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 83.
[282] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 129.
[283] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 83.
[284] Prema: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 114.
[285] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura,* 2002., str. 83.

Osim spomenute zidane grobnice sa svodom koju spominju mještani, ne zna se ništa o izgledu crkve tj. kompleksa.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Isto kao i u slučaju druge molatske crkve, s trenutno dostupnim materijalom ne može se ići mnogo dalje od Uglešićevih opservacija.

3.8.ZVERINAC

Zverinac je manji otok smješten uz sjeveroistočnu stranu Dugog otoka, blizu Božave. U uvali Podripišće postojalo je rimsko pristanište, a i ostaci stambene arhitekture upućuju na postojanje naselja na lokalitetu u razdoblju antike. Ono je, sudeći prema arheološkim nalazima, prestalo funkcionirati s krajem antike.[286] (VIDI KARTA 14.)

3.8.1. GARIŠKA CRIKVA

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: oko 44°09′45″N, 14°54′35″E [287]

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ante Uglešić spominje da su „do prije četrdesetak godina“ (knjiga izdana 2002.) južno od zverinškog polja u smjeru uvale Podripišće bili vidljivi ostaci nekoliko kuća i jednobrodne crkve s polukružnom apsidom koju je lokalno stanovništvo nazivalo „gariška crkva“. Isto kao i u slučaju crkava na Molatu, na temelju naziva i opisane tipologije crkvu tumači kao ranokršćansku.[288]

IZGLED CRKVE:

[286] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 83-84.
[287] Sudeći prema opisu lokacije crkve Ante Uglešića, vidi u: Isto, str. 83.
[288] Isto, str. 84

Kako je i spomenuto, prema ranijim svjedočanstvima, riječ je bila o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom. Fotografija koju prilaže Ante Uglešić je loše kvalitete, ali upućuje da je crkva bila nepravilno zidana (sl. 24.).[289]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Crkva je vjerojatno služila za potrebe manje zajednice koja je tamo obitavala, kao i za putnike i trgovce koji su stajali u pristaništu.[290] Bila je izgrađena u V. ili početkom VI. stoljeća. Kako nema nalaza koji upućuju na prisutnost nakon kasnoantičkog razdoblja, crkva je očito bila napuštena kada i samo naselje.[291]

3.9.OTOK IŽ

Otok Iž lociran je u između Ugljana i Dugog otoka (između Dugog otoka i Iža nalazi se još otočić Rava), prateći njihovu obalnu orijentaciju u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Pripada u skupinu unutarnjih otoka zadarskog arhipelaga.[292] Veličine je 17,59 kilometara kvadratnih. Prvi put se spominje u X. stoljeću *u De administrado Imperio* Konstantina Porfirogeneta gdje ga on naziva imenom *Ez*. Otok je, kao i brojni drugi na teritoriju zadarskog arhipelaga, arheološki neistražen te se o njegovoj prošlosti ne zna dovoljno. Prapovijesni nalazi, a i činjenica da je naselje (Iž) iz rimskog doba upućuju na određen kontinuitet stanovanja na njemu.[293] To jedino naselje otoka Iža se u XV. stoljeću dijeli na dva koja su i danas jedina naselja na otoku: Veli i Mali Iž.[294] Činjenica da je otok uglavnom krševit te ne toliko prilagođen za potrebe poljoprivede[295] može objasniti nedostatak njegova intenzivnijeg naseljavanja. Poznato je ipak da u X. (XI.?) stoljeću benediktinke s otoka Ugljana (samostan sv. Mihovila) imaju posjed na Ižu te na njega dovode svoje kolone.[296]

[289] Vidi: isto.
[290] Tzv. Vanjski plovni put kroz istočni Jadran je prolazio kraj otoka Zverinca. VIDI: KARTA 18.
[291] Ovdje zamjećena situacija svakako odgovoara već spomenutoj tezi Zdenka Brusića o crkvama uz plovne puteve koje nestaju kroz VI. stoljeće, kada dolazi i do smanjenja trgovine, vidi: Zdenko Brusić, »Starokršćanski objekti uz plovidbenu rutu«, 1993., str. 223-236.
[292] Šime Peričić, Gospodarstvo otoka Iža u prošlosti, 1998., str. 174.
[293] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeroamanica 2*, 2009., str. 391.
[294] Šime Peričić, Gospodarstvo otoka Iža u prošlosti, 1998., str. 175.
[295] Isto., str. 179.
[296] Isto., str. 180.

O otoku se, očekivano, kroz historiografiju uglavnom pisalo zahvaljujući predromaničkoj crkvi sv. Marije u Malom Ižu koja je jedini primjer rotonde s apsidom na području zadarskog otočja. Također je riječ o jedinom spomeniku iz naslovnog razdoblja. (VIDI KARTU 14.)

3.9.1. CRVKA SV. MARIJE (MALI IŽ)

DIMENZIJE: Duga je 7,5 metara, a promjer je 6,10 metara.[297] Zidovi su debljine 0,65 metara.[298]

KOORDINATE: 44°01′44″ N, 15°07′ 58″ E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Iako je crkvu, tj. njenu izvornu, predromaničku fazu prvi uočio te potaknuo konzervatorske akcije zadarski konzervator G. Oštrić,[299] prva je sustavna istraživanja proveo tek Ivo Petricioli. On interpretira razne faze pregradnje crkve, objavljuje tlocrte i crteže njenog presjeka te ju datira u predromaničko razdoblje.[300] Godine 1974. ponovno piše o sv. Mariji uz slične zaključke, a upućuje i na slične primjere arhitekture u Češkoj, Poljskoj i Sloveniji.[301] Tomislav Marasović ju obrađuje u kontekstu jednoapsidalnih centralnih građevina u sjevernoj Dalmaciji, točnije kao kružnu varijantu tog tipa. Izvorište oblika on vidi u crkvi sv. Donata u Zadru.[302] 2009. u sintezi arhitekture dalmatinske predromanike datira ju u IX. ili X. stoljeće.[303] Pavuša Vežić crkvu sv. Marije spominje 1992. u radu o centralnim građevinama Zadra i Dalmacije te ju tada tumači kao elementarni, minimalizirani oblik rotonde, za razliku od kompleksnijih i razvijenijih formi poput šesterolista. Ishodište vidi u zadarskoj krstionici, između ostalog i na temelju podjednakog promjera dvaju objekata.[304]

IZGLED CRKVE:

[297] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeroamanica 2*, 2009., str. 393.
[298] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 80.
[299] Crkvi je tako rekonstruiran krov te su popravljena oštećenja na zidovima, vidi u: Ivo Petricioli, »Rotunda u Malom Ižu«, *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* 4 (1961.), str. 5
[300] Isto., str. 5 – 7
[301] Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 80
[302] Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1994., str. 152 - 155
[303] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 394.
[304] Pavuša Vežić, »O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku«, u: *Diadora* 13 (1994.) str. 355-357.

Današnja crkva je longitudinalna građevina koju od (polu)kružnog svetišta s polukružnom apsidom dijeli zid (sl. 25-27.). Izvorna, predromanička crkva, koja je danas na nešto manje od polovicu presječena četverokutnom prostorijom, je bila rotonda s apsidom (sl. 25.). Nad njom se nalazila kupola. Otvore pronalazimo na središtu apside, ali i na jugozapadnom dijelu nepravilne kružnice (sl. 25-26.). Ulazni otvor nalazio se u ravnini s apsidom, dakle na sjeverozapadnom dijelu. Građena je nepravilno korištenjem lomljenog kamenja.

Nisu pronađeni ostaci kamene skulpture. Tek su u kupoli pronađeni komadi ranosrednjovjekovne keramike. Tamo se nalazila vjerojatno zbog akustičkih potreba.[305]

Valja svakako uputiti na tragove fresko slikarstva koji se naziru iznad apside. Ugravirana su i slova EM.[306]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Riječ je o jedinoj za sada potvrđenoj rotundi s polukružnom apsidom na području otočja, a i šire. Način zidanja upućuje na predromaničku dataciju, a potvrda tom periodu je i pronađena uzidana keramika. U kasnijim stoljećima, pravokutna lađa je izgrađena, prvotno poštujući rotondu, a kasnije dijeleći ju na pola. U toj prvoj fazi, rotunda je vjerojatno služila kao sakristija.[307]

Poveznica između crkve sv. Marije i zadarske krstionice na koju upućuje Pavuša Vežić je zanimljiva, ponajprije zbog podudaranja u dimenzijama dva objekta. Interpretacija Tomislava Marasovića po kojoj ju stavlja u zajednički tip s crvkama u Telašćici, kao i sv. Jurjem u Rovanjskoj pak sadrži svoje probleme te je manje vjerojatna.[308]

3.10. OTOK PREMUDA

[305] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 393.
[306] Isto., str. 394.
[307] Ivo Petricioli, Rotunda u malom Ižu,1 961., str. 5.
[308] Vidi sekciju sv. Viktor (Citorij)

Otok Premuda pripada vanjskom nizu zadarskih otoka te je najsjeverozapadniji otok arhipelaga. Kao i brojni drugi otoci u blizini, obilježen je manjkom vode.[309] Kroz povijest Premuda je nosila više imena: *Pamodos, Primodia, Pyrotima* i *Dlačnik*.[310] (VIDI KARTA 15.)

3.10.1. GARIŠKA CRKVA (KALIPIĆ)

DIMENZIJE: 7 x 3,50 metara, apsida 2,50 x 2 metra

KOORDINATE: 44° 18′ N 14° 38 E′[311]

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Vjerojatno prvi spomen crkve u Kalipiću donosi Cvitanović 1954. godine. On tada iznosi njene dimenzije, ali i upozorava kako ona do tada nigdje nije bila obrađena niti registrirana.[312] Pascale Chevalier ju je obradila u pregledu ranokršćanske arhitekture Dalmacije 1996. godine. Tada je tumači kao gradnju V. ili VI. stoljeća.[313] Ante Uglešić ju 2002. obrađuje u pregledu ranokršćanske arhitekture. Dataciju u taj period temelji na nazivu „gariška crkva“, njenom izgledu i lokaciji unutar antičke naseobine.[314] Pavuša Vežić crkvu u pregledu ranokršćanskog Zadra spominje kao „monašku“ bez daljnjeg obrazloženja zašto.[315]

IZGLED CRKVE:

Sudeći prema dostupnim fotografijama ostataka nastalih od stanovnika Premude, gariška crkva je bila jednobrodna crkva s polukružnom, presvođenom apsidom. Zidana je nepravilno, korištnjem kamena lomljenca te je na vrhu polukruga apside imala veći otvor.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Datacija u ranokršćansko razdoblje se čini ispravnom. Za kakvo preciznije datiranje od V. ili VI. stoljeća trenutno nema dovoljno materijala. Sudeći prema dostupnim informacijama, nema

[309] Damir Magaš, Josip Faračić, Maša Surić, »Prirodno geografska obilježja otoka Premude u zadarskom arhipelagu«, u: *Geoadria* 4, (1999.), str. 61. i 84.
[310] Vladislav Cvitanović, Otoci Iž i Premuda, 1954., str. 101
[311] Prema Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 63.
[312] Vladislav Cvitanović, Otoci Iž i Premuda, 1954., str. 101
[313] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 63-64.
[314] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 81-82.
[315] Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 129.

nikakvih naznaka da je crkva bila pregrađivana u predromaničkom razdoblju, pa se stoga može i pretpostaviti da je do tada već bila napuštena. Ako prihvatimo Uglešićevu napomenu o postojanju naseobine na lokalitetu, tada kao i u slučaju objekta na Olibu, možemo odbaciti tezu o pustinjačkoj namjeni.

3.11. DUGI OTOK

Dugi otok najveći je otok zadarskog arhiplaga s površinom od 114 kilometara kvadratnih, kao i najduži, s dužinom od 45 kilometara.[316] Poput Pašmana i Ugljana u prvom nizu uz obalu, on ju prati pružajući se u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Riječ je o posljednjem otoku u nizu koji prati tu orijentaciju. Sva se najveća naselja nalaze na istočnoj strani otoka te su usmjerena prema Zadru. Naselja s temeljima iz prošlosti često su ona nešto dalje od obale. Tako su bila locirana zbog opasnosti od gusara,[317] što je karakteristika i brojnih drugih otoka jadranske obale. Najraniji spomen pronalazimo kod Konstantina Porfirogeneta gdje ga on spominje kao *Čuh* (*Pizuh*)[318], a uz otok se veže i naziv *Tilagus*. Predrimski naziv je u XIII. stoljeću zamijenjen s *Insula Magna* ili *Insula Maior* koji najavljuju njegovo današnje ime.[319]

Otok je bio naseljen još od prapovijesti, kada su sudeći prema nekim nalazima ljudi boravili u njegovim za život pogodnim spiljama.[320] Pronađeni su i ostaci vile i ostalih gospodarskih imanja iz doba Rimskog Carstva. Potvrđeno je 11 lokaliteta na kojima su bili antički kamenolomi, iako nije sigurno jesu li bili korišteni u navedenim razdobljima.[321]

U slučaju Dugog otoka, povijesni dokumenti su najbolji dokaz protiv Porfirogenetove „nenaseljenosti“ s obzirom da upravo oni svjedoče o životu i aktivnosti na njemu - od ribarstva do vinogradarstva i maslinarstva.[322] Analiza distribucije imena obradivih područja u toponomiji

[316] Tarik Kulenović, »Island of Dugi otok through History: Ethnohistorical and Demographic Processes on the Island of Dugi otok, Croatia«, u: *Collegium antropologicum* 37, (2013.), str. 263.
[317] Ćiril Iveković, Dugi otok i Kornati, 1928., str. 16.
[318] Toponim Čuh postoji još uvijek u suvremenoj toponimiji te označava područje na jugu Dugog otoka od Sali do Kornata. Vjerojatno je i sam Porfirogenet nazvao otok po tom mjestu zbog njegove važnosti, vidi u: Slobodan Čače, Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta, 1998., str.
[319] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 373.
[320] Damir Magaš, »Zemljopisno-povijesna obilježja Dugog otoka«, u: *Zbornik Dugi otok*, (ur.) Šime Batović, Zadar: Matica Hrvatska, ogranak u Zadru, 1999. str. 24.
[321] Mate Parica, »Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima«, u: *Histria antiqua* 21, (2012.) str. 349
[322] Božidar Finka, »Prilozi studiji o dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1968.) str. 169.

Dugog otoka upućuje na to da je to stanovnitšvo bilo Hrvatsko, tj. da je njihovo naseljavanje bilo toliko intenzivno da je gotovo u potpunosti prekrilo nekadašnji rimski sloj. To nije neočekivano zbog smještaja Dugog otoka kao posljednjeg otoka u nizu arhipelaga po udaljenosti od obale te samim time i njegovo upitno pripadanje zadarskom ageru za razliku od Ugljana i Pašmana.[323] Srednjovjekovne naseobine, kao i one antička nalaze se u blizini plodnih površina, a uočljiv je njihov kontinuitet. Jedno od tih naseobina je tako i Ćuh po kojemu Porfirogenet vjerojatno i daje ime otoku. Ono je locirano na jugoistoku otoka te, iako je vjerojatno postojalo već u prapovijesti, za ovo istraživanje je važniji nalaz malog dječjeg groba sastavljenog od dvije amfore koje potvrđuje i kasnoantičko postojanje.[324] Od X. stoljeća Dugi otok je u vlasništvu zadarskih komuna, samostana i građana.[325]

Na brojnu umjetničku baštinu Dugog otoka upozorio je prvi 1928. godine Ćiril Metod Iveković.[326] O spomenicima na Dugom otoku se općenito mnogo više pisalo te su nešto kvalitetnije obrađeni od ostatka umjetničke baštine zadarskog arhipelaga. Najviše građevnih objekata od interesa nalazi se na jugoistoku otoka, u blizini današnjeg Salija i spomenutog toponima Ćuh. (VIDI KARTA 16. i 17.)

3.11.1. CRKVA SV. KRIŽA (SV. NIKOLE?) (BOŽAVA)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 44° 08' 23" N, 14° 54' 13" E (?)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ćiril Iveković je 1928. godine prilikom pregleda umjetničke baštine Dugog otoka i Kornata došao i do teme danas stojeće crkve sv. Križa u Božavama. Tada je, pišući o njoj, usputno napomenuo da „stara crkva potječe iz IX. ili X. stoljeća.“[327] Kako nije razložio tu informaciju, niti odakle ona dolazi, o ranijoj crkvi se nije neko vrijeme više pisalo. Prilikom restauracije crkve sv. Križa na groblju u Božavama, Ivo Petricioli je 1955. godine pronašao dva

[323] Vladimir Skračić, »Toponomastička građa Dugog otoka«, u: *Čakavska rič* 26, (1998.) str. 9.
[324] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, 1954, str. 61.
[325] Damir Magaš, Zemljopisno-povijesna obilježja Dugog otoka, 1999., str. 27.
[326] Ćiril Iveković, Dugi otok i Kornati, 1928., str. str. 245-280.
[327] Ćiril Iveković, Dugi otok i Kornati, 1928., str. 271.

predromanička pluteja koji su bili korišteni kao spolije.[328] (sl. 28.) O njima je pisao naredne 1956. godine u članku *Novi nalazi preromaničke skulpture na Dugom otoku* koji je svojevrsna nadopuna članka iz 1954. *Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku*. Uz klasičnu obradu dvaju ulomaka skulpture (dimenzije, stil, ikonografija...) upozorava i na tragove polukružne apside ispod crkve iz 1469. godine koji upućuju na Ivekovićevu raniju crkvu.[329] Opširnije se skulpturom bavi Ante Uglešić 1993. On u svjetlu novih otkrića (potvđeno postojanje ranije apside dubine 4,60, a širine oko 4 metra), kao i analize pluteja (evokacija motiva ranog kršćanstva) datira raniju fazu crkve u kraj VIII. ili pak početak IX. stoljeća, ali upućuje i na mogućnost još ranijeg objekta na temelju pronađenog poklopca sarkofaga iz V. ili VI. stoljeća udaljenog svega kilometar od crkve. Za same pluteje kazuje kako su svakako rezultat gradske klesarske radionice.[330] Godine 2002. Ante Uglešić opet piše o crkvi te ovog puta sa sigurnošću apsidu tumači kao ranokršćansku.[331] Pluteje je 2008. obradio Nikola Jakšić te njihovo izvorište pretpostavio u nekoj od zadarskih crkava iz koje su bili preneseni kada su izgubili prvobitnu namjenu te na temelju tog zaključka i izrazio skeptičnost prema Uglešićevom vjerovanju u postojanje predromaničke faze crkve.[332]

IZGLED CRKVE:

O izgledu crkve ne znamo gotovo ništa. Poznate su, zahvaljujući arheološkim istraživanjima, mjere apside ranijeg objekta - dubine 4,60, a širine oko 4 metra. Može se tek pretpostaviti na temelju povijesnog izvora o gradnji nove crkve da je ostatak građevine bio u mjerama današnje.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Uz prihvaćanje uvjerljivog tumačenja Nikole Jakšića o zadarskom podrijetlu dva ulomka pluteja ostaju otvorena još neka pitanja. Najočitije što se samih ulomaka tiče je pitanje jesu li oni

[328] Prvi je ukrašen tzv. *Korbboden* motivom s rozetom u sredini i troprutim pletenicama koje izlaze iz kružnice. Komunikacija između vanjskog kruga i kvadrata, kao i kvadrata i unutarnje kružnice je izvršena pomoću motiva ljiljana čime se puni prazan prostor. Drugi je, kako ističe Petricioli, nešto originalniji. Radi se o donekle simetričnom prikazu loze ispod koje se nalazi kalež. S lijeve strane lozicu dodiruju rozete a s desne "osmerolatične ruže" Dimenzije obadva pluteja su 99 x 78 cm, a napravljeni su od običnog vapnenca. Vidi u: Ivo Petricioli, »Novi nalazi preromaničke skulpture na Dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1956.) str. 180.

[329] Isto, str. 179-180.

[330] Ante Uglešić, »Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku«, u: *Radovi* 32, (1993.), str.152-157.

[331] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, 2002., str. 103.

[332] Nikola Jakšić, Emil Hilje, *Kiparstvo I: od IV. do XVI. stoljeća*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2008., str. 105-108.

bili korišteni kao liturgijski namještaj ili se njihov transport vezuje tek uz potrebu za materijalom prilikom pregradnje u XIV. stoljeću? Nikola Jakšić pretpostavlja da je njihov prijenos bio s ciljem njihova korištenja kao podnožja oltara, međutim to ne negira postojanje ranijeg objekta na tom prostoru. Postoje brojne indikacije koje idu u prilog tome. Osim Ivekovićevog spominjanja ranije crkve iz IX. ili X. stoljeća, tu su i ostaci ranije apside, ranokršćanski sarkofag, nalazi iz doba antike, kao i povijesni izvor iz XIV. stoljeća koji govori o izgradnji nove crkve od strane graditelja Bartula na mjestu stare, ali koristeći njene temelje.[333] Tomislav Marasović vjeruje da je ranija crkva bila predromanička iz IX. stoljeća u kojoj su se preneseni pluteji koristili prvo kao oltarna ograda, a tek u XIV./XV. stoljeću su korišteni kao građevinski materijal.[334]

Ako je ranije spomenuta crkva bila ranokršćanska, za što postoje brojni dokazi, itekako je moguće da je u predromaničkom razdoblju u nekom trenutku dobila i pregradnju. Tim više jer su gotovo svi drugi slučajevi ranokršćanskih crkava na Dugom otoku prošli kroz takav proces prilagodbe novim liturgijskim potrebama. Kako Iveković ne spominje odakle mu informacija o crkvi da je ona „vjerojatno iz IX. ili X. Stoljeća“, možemo tek nagađati da je bilo riječ o usmenoj predaji ili manje vjerojatno o crtežima/nacrtima kojima je svjedočio.[335] Moguće da je tada na temelju detalja koji su bili rezultat te pregradnje on, ili netko drugi, pretpostavio dataciju crkve u ta „predromanička“ stoljeća. U tom slučaju je i moguće da su pluteji doneseni upravo kao komad liturgijskog namještaja te da su tek prilikom kasnije pregradnje korišteni kao spolije. Oko takve pretpostavke svejedno treba biti pažljiv jer drugih dokaza osim njihove prisutnosti na samom lokalitetu zapravo i nema.

3.11.2. GARIŠKA CRKVA (SV. JELENA?) (POLJE KOD VELOG RATA)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: oko 44°08′00″ N, 14°51′37″ E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

[333] Emil Hilje, »Novi podaci o djelatnosti zadarskih graditelja na zadarskom otočju u 14. I 15. stoljeću«, u: Radovi 30 (1992.), str. 125-142., str. 129
[334] Tomislav Maraosvić, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 376.
[335] Po tom pitanju valja još uputiti na manji komentar koji iznosi C.F. Bianchi. On napominje kako je crkva u Božavama dosta stara, da se ne zna vrijeme njena utemeljenja, ali da *prema predaji* seže u IX. stoljeće. Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar 2*, 2011., str. 62-63.

Bianchi, pričajući o Velom ratu, napominje kako postoje neprekinute predaje o tome kako su se na tom području sklonili „neki narodi iz Grčke“, a spominje i „ruševine starih hramova.“[336] Ante Uglešić je 1993. godine uputio na toponim sv. Jelena lociran jugozapadno od sela Polje smještenog blizu Velog rata. Tamo se nalaze ruševine crkve koje su se koristile kao rudnik kamena. Pretpostavlja njenu kasnoantičku dataciju na temelju nekoliko aspekata. Osim toponima sv. Jelene, nalazi keramike su uglavnom iz V. ili VI. stoljeća, a crkvu povezuje i uz obližnje antičko gospodarstvo. Obraća pozornost i na obližnji zid dug 400 metara koji je vrlo sličnih svojstva kao i ruševine crkve. [337]

IZGLED CRKVE:

Uglešić prema ruševinama zaključuje da crkva nije mogla biti veća.[338] Vjerojatno se radilo o jednobrodnoj crkvi s jednom polukružnom apsidom.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

O crkvi se nije mnogo pisalo u literaturi, a njeno korištenje kao izvorišta materijala otežava njeno tumačenje.

3.11.3. CRKVA SV. KUZME I DAMJANA (?) (ŠKOLJ/UTRA KOD BRBINJA)

DIMENZIJE: Lađa je veličine 7,80 x 6,10 metara, a apsida je široka 3,90 te duboka 3,20 metara.[339]

KOORDINATE: 44° N, 15°02′ E [340]

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Iako je crkvu prvi uočio Ćiril Iveković, tek se Ivo Petricioli njome sustavnije bavi. On ju je opisao i datirao u ranokršćansko razdoblje.[341] Ante Uglešić piše o crkvi 1993. u pregledu ranokršćanske i predromaničke arhitekture te ponovno 2002. godine u sintezi ranokršćanske

[336] Isto, str. 60.
[337] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih, 1993., str. 168
[338] Isto.
[339] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 105.
[340] Prema Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 99.
[341] Prema Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 105.

arhitekture područja današnje zadarske nadbiskupije. On upućuje na blizinu kasnoantičkih gospodarskih objekata poput solana koje su se nalazile na Dugom otoku, ali i na ranoromaničku crkvu sv. Kuzme i Damjana koja se spominje u izvorima iz XII. stoljeća te stoji još dan danas. Kako je riječ o kasnoantičkom titularu,[342] on vjeruje da je došlo do prijenosa titulara. Objekt na Školju datira u V. ili VI. stoljeće te zaključuje da je vjerojatno bio napušten u ranoromaničkom periodu.[343] Objekt je obradila i Pascale Chevalier, također uz dataciju u V. ili VI. stoljeće.[344]

Pavuša Vežić crkvom se ukratko bavi 2005. u pregledu ranokršćanske arhitekture Zadra i okolice. Crkvu povezuje uz monaštvo na otocima na temelju aneksa dodanih na lađu crkve.[345] Maja Zeman, pišući o titularu Kuzme i Damjana u širem kontekstu gradnje Justinijanova doba na istočnom Jadranu, ističe mogučnost funkcioniranja sklopa na Školju kao strateške kontrolne točke unutar plovnog puta.[346]

IZGLED CRKVE:

Na pravokutnu, gotovo pa kvadratnu lađu se nadovezuje polukružna apsida. Na tu lađu nadodana je još jedna prostorija, iste širine kao i lađa, ali dužine oko 11 metara (sl 29.).[347] Postoje tragovi još jedne prostorije u ravnini nakon nje, ali ona nije istražena. Na sredini apside nalazi se veliki prozorski otvor. Vrata se nalaze na sjeveroistočnom zidu, u blizini zida koji dijeli lađu od aneksa crkve. Aneks i lađa komuniciraju većim otvorom koji se nalazi na sredini zida koji ih dijeli.

Za sada nisu poznati ostaci oltarnog namještaja. Crkva je građena *opus incertum* tehnikom.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

[342] Vidi bilješku 247.
[343] Ante Uglešić, Tragom, 1993., str. 157–159. i Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura, 2002., str. 103– 105.
[344] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 99
[345] Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, 2005., str. 126
[346] Maja Zeman, Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici, 2017.,str. 15-16.
[347] Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, str. 126

Crkva je najvjerojatnije kasnoantička, ipak, kako još uvijek nije arheološki istražena[348] ta datacija i nije toliko čvrsta (barem ne u potpunosti), pogotvo jer nije sigurno da neki od elemenata nisu rezultat kakvih kasnijih intervencija.

Ostaje pitanje njene namjene. Ante Uglešić ju tumači kao župnu crkvu,[349] a Pavuša Vežić kao monašku. Od te dvije, veću bi prednost trebalo dati drugoj interpretaciji. Za to trenutno postoje dva argumenta: prvi je relativna izoliranost objekta na njegovoj lokaciji na otoku Školju (Utranu). Gospodarski objekti koje spominje Uglešić su se nalazili na obali uvale Lučine koja gleda na otok, tako da je crkva svejedno od njih prilično odvojena i ne toliko prikladna za funkciju župne crkve. Drugi argument su aneksi koji se nastavljaju na njenu lađu. Njih se može usporediti s aneksom dodanim crkvi sv. Ivana na Telašćici koji se također spominju u kontesktu monaške funkcije. Ipak, tu je i opaska Maje Zeman u kojoj upućuje na titular koji se veže uz objekt. Kako je i već spomenuto, titular Kuzme i Damjana često se povezuje uz državne posjede i gradnju Justinijanova doba na strateški važnim pozicijama. S obzirom da je sklop lociran uz jednu od plovnih ruta kroz istočni Jadran (VIDI KARTA 18.), takvo se tumačenje sklopa kao kontrolne točke postavlja kao vrlo moguće te nudi i neke drugačije interpretacije namjene aneksa koji se nastavljaju na lađu.

3.11.4. SV PELEGRIN (SAVAR)

DIMENZIJE: 3,35 x 3,35 metara (predromanički dio koji danas funkcionira kao svetište veće crkve). Debljina zidova je 0,60 metara.[350]

KOORDINATE: 44° 03' 46" N, 15° 01' 24" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Sv. Pelegrin u Savru vrlo je vjerojatno primjer srednjovjekovne gradnje koji je pobudio najveći interes od svih s područja zadarskog arhiplega, nesumnjivo upravo zbog neuobičajenosti.

[348] Godine 2019. dodijeljena su sredstva za arheološke radove na otočiću tako da će se možda o crkvi više znati u skoroj budućnosti. Vidi: *Zadarskim otocima u 2019. godini 1,9 milijuna kuna za zaštitu kulturne baštine* https://morski.hr/2019/03/04/zadarskim-otocima-u-2019-godini-19-milijuna-kuna-za-zastitu-kulturne-bastine/ (pristupljeno 10.8.2019.)
[349] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području*, 2002., str. 105.
[350] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromaica 2*, 2009., str. 379.

O sv. Pelegrinu su u većoj ili manjoj mjeri pisali: C.F. Bianchi, Ć.M. Iveković, Lj. Karaman, I. Petricioli, M. Pejaković, A. Uglešić, P. Vežić i brojni drugi.

Tu neobičnu crkvu prvi spominje Bianchi, ali ozbiljnije pažnju u znanstvenom kontekstu na nju obraća tek Iveković 1928. On je uočio njene predromaničke karakteristike te ju je i datirao u VIII. ili IX. stoljeće.[351] Petricioli je prvi koji provodi sustavnu analizu 1954. godine u sklopu koje je objavio i tlocrt crkve te uputio na sličnosti sa sv. Jurjem u Rovanjskoj, ali i sv. Donatom na Krku.[352] Godine 1974. u zborniku *Zadarsko otočje* daje slično viđenje, ali sada zahvaljujući otkriću sv. Viktora u Telašćici koji je identičnih dimenzija, nudi i usporedbu s tim objektom.[353] Tomislav Marasović ju 1978. godine obrađuje u kontekstu centralnih građevina Dalmacije. On svrstava crkvu sv. Pelegrina u tipološku grupu crkava jednoapsidalnog centralnog tipa, točnije njegove pravokutne varijante. Sličnosti vidi s crkvom sv. Viktora kod Telašćice (isto Dugi otok) i crkvom sv. Jurja u Rovanjskoj, dok kružnu varijantu predstavlja sv. Marija u Malom Ižu.[354] Radi se o tipološkoj interpretaciji koju će dalje razraditi u *Graditeljstvu starohrvatskog doba u Dalmaciji* (1994.) i *Dalmatia Prearomanica* (2009.). Godine 1987. u *Early Croatian Architecture*, obrađuje ju Vladimir Goss. On upućuje na utjecaj kasnoantičkih memorijalnih modela te ju datira u IX. ili X. stoljeće (na nekim mjestima naglašava „vjerojatno deveto“)[355] na temelju sličnosti sa sv. Viktorom u Telašćici kojeg spominje izvor iz 986. – 999.[356] Ante Uglešić donosi nešto drugačije tumačenje. On navodi mogućnost još ranijeg objekta, s obzirom na rijetkost titulara sv. Pelegrina u ranom srednjem vijeku te raširenost u kasnoantičkom razdoblju, ali i na brojne gospodarske kasnoantičke objekte koji su postojali u blizini otočića na kojemu je crkva stajala.[357] Nikola Jakšić obradio je crkvu u kontekstu karolinške arhitekture te ju u tipološkom smislu također uspoređuje sa Sv. Jurjem (Rovanjska) i sv. Marijom (Iž).[358]

IZGLED CRKVE:

[351] Prema Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 377.
[352] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, 1954., str. 54-56.
[353] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 80
[354] Tomislav Marasović, Vladimir Gvozdanović, Sena Sekulić-Gvozdanović, Andre Mohorovičić, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: JAZU, Arhitektonski fakultet, 1978., str. 27.
[355] Npr. Vladimir Goss, *Early Croatian Architecture: a study of Pre-Romanesque*, London: Dukcworth, 1987., str. 14
[356] Isto, str. 104 – 105 i 49 - 50
[357] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, 1993., str. 159-161.
[358] Nikola Jakšić, »sv. Pelegrin u Savru«, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, 2000., str. 132.

Izvorni objekt je jednostavnog kvadratnog tlocrta mjere 3,35 x 3,35 metara (sl. 31.). Ta stara predromanička crkva koja danas služi kao jedna od prostorija kasnosrednjovjekovne crkve nadsvođena je kupolom (sl. 30.). Ona danas više nema apsidu, ali se na temelju njenih tragova može biti siguran u njeno postojanje na začelju. Kako je zamijećeno da je još jedna dugootočka crkva, ona sv. Viktora, iako je ona ranije datirana, identičnih dimenzija (iako naizgled nepravilnijih), može se spekulirati i o istim mjerama apside i u slučaju izvornog izgleda sv. Pelegrina. Isto tako, kao i u slučaju crkve sv. Viktora, moguće je da je apsida bila šira nego ulaz u nju zahvaljujući pilonima.[359]

Prijelaz prema kupoli izvodi se pomoću trompi koje su s vanjske strane natkrivene malim krovićima trokutasta oblika. Oni komuniciraju s tamburom koji drži veći, centralni krov iznad same kupole u obliku nepravilne kružnice. Na južnom zidu, bliže nekadašnjem pročelju, crkvica ima mali otvor kvadratnog oblika, a ako je vjerovati „kalendarskoj" interpretaciji Mladena Pejakovića, otvor je trebala imati i na samoj sredini polukruga apside.[360] Visina do vrha kupole u unutrašnjosti je oko 5 metara te 3 do tambura. Zidana je nepravilnom tehnikom korištenja priklesanih lomljenaca.[361]

Nisu pronađeni bilo kakvi ulomci ili cijeli komadi oltarne skulpture.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Crkva sv. Pelegrina izgrađena je, sudeći prema sada dostupnim dokazima, u IX. stoljeću. Zanimljiva je, ali također i teško stojeća, tipološka interpretacija Tomislava Marasovića koju prvi puta iznosi 1978., kada tipologiju jednoapsidalne centralne građevine tumači kao „karakterističnu za podvelebitsko područje".[362] Određene sličnosti među navedenim objektima su neosporive, ali su već spomenuta revizijska istraživanja crkve sv. Viktora smanjila primjere tog tipa unutar korpusa arhitekture otočja. Trenutno kao primjere izvorno predromaničke gradnje tog tipa na podvelebitskom području tako možemo navesti uz sv. Pelegrina tek sv. Mariju na Ižu

[359] Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*, Dubrovnik: Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 1996., str. 111. Iako je moguće, to ne znači da je i vjerojatno. Svi potvrđeni slučajevi suženog ulaza u prostor apside na otočju su vjerojatno "odjek" takvog rješenja koje se pojavljuje na više bazilika u samom Zadru. Svi do sada pronađeni primjeri vezuju se uz ranokršćansko razdoblje. Ako bi sv. Pelegrin imao takvo rješenje, tada bi vjerojatno bilo riječ o namjernom pozivanju na kasnoantički uzor, što je blisko tumačenju objekta koje iznosi Vladimir Goss (vidi raniju bilješku).
[360] Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi*, 1996., str. 114.
[361] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 379
[362] Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, str. 152-155

i sv. Jurja u Rovanjskoj.[363] Od dvije navedene, sv. Marija je rotonda s jednom apsidom te zapravo predstavlja iznimku „tipu“, ostavljajući sv. Pelegrina kao jedini primjer na zadarskom otočju.

Ipak, kako je i rečeno, sličnosti između sv. Pelegrina i sv. Viktora su prevelike da bi se ignorirale. Osim zajedničkih mjera i iste tipologije, tu je i kasnoantički „istarski“ titular oba objekta. Moguće je da je slučaj sv. Pelegrina slučaj predromaničke „imitacije“, ne nužno same crkve sv. Viktora, već nekog drugog, zajedničkog kasnoantičkog „izvorišnog“ modela. Konačno, treba ozbiljno razmotriti i Uglešićevu opasku o ranijem objektu. Kako je potvrđena naseljenost područja Savra u razdoblju kasne antike, čemu svjedoče ostaci povezani uz gospodarske objekte, te kako trenutno nema potvrđenih drugih ranokršćanskih zdanja u blizini (najbliži ostaci su tek na izoliranoj lokaciji otočića Utrana kod Brbinja) takvo što nije teško za pretpostaviti. Je li titular tog istarskog mučenika na ovo predromaničko zdanje došao s nekog obližnjeg objekta, ili se pak ispod današnje crkve nalazi i ranokršćanska čije je gabarite, koji su bili u mjerama crkve na Citoriju, ta predromanička preuzela, trenutno ne možemo znati. Nikola Jakšić, s druge strane, tumači crkvu kao karolinšku, što je teza koju u kataloškom pregledu ne razjašnjava te koju sukladno tome nije moguće dalje komentirati.

3.11.5. CRIKVINA (CRKVA SV. STJEPANA?) (LUKA)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 43°58′39″N, 15°06′02″E (?)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ante Uglešić 1993. upućuje na mogućnost postojanja crkve sv. Stjepana na lokalitetu Crikvina lociranog na jugozapadu mjesta Luka. Pretpostavku temelji na imenu mjesta (*Vallis Sancti Stephani*) te na obližnjim nalazima ranokršćanskih sarkofaga i grobova.[364]

IZGLED CRKVE: /

[363] Kako crkva sv. Jurja u Rovanjskoj nije na teritoriju zadarskog otočja, u radu neće biti obrađena. Važno je tek uzeti u obzir kako je riječ o predromaničkom zdanju, mjera 6,10 x 3 metra, također presvođenom kupolom s manjim trokutastim krovićima koji komuniciraju s interijerom, tj. trompama. Više u: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanca 2*, 2009., str. 179-182.

[364] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih, 1993.,, str. 169.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Na temelju iznesenih informacija, postojanje crkve je moguće.

3.11.6. CRKVA SV. IVANA KRSTITELJA (ŽMAN)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 43°57′50″N, 15°07′10″E (?)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ante Uglešić smatra da je na mjestu danas stojeće crkve sv. Ivana Krstitelja u Žmanu postojala ranokršćanska crkva na temelju nalaza tranzene prilikom radova na crkvi te obližnjih antičkih ostataka. [365]

IZGLED CRKVE /

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Iako je moguće da je ulomak tranzene kao materijal donesen s nekog drugog lokaliteta, prisutnost antičkih ostataka dodatno upućuje na raniji objekt.

3.11.7. CRKVA (?) (KOŽENJAK)

DIMENZIJE: debljina zidova je 0,50 metara (?)[366]

KOORDINATE: 43° 55' 5" N, 15° 08' 44" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Koženjak (sl. 31.) prvi spominje Ć. M. Iveković. Ivo Petricioli o potencijalnoj crkvi piše 1954. godine. U materijalu koji se srušio niz obronke on pronalazi predromaničku skulpturu i rimsku keramiku. On crkvu tumači kao ranosrednjovjekovnu izgrađenu na nekoj rimskoj

[365] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 107.
[366] Nije trenutno sigruno uopće ukoliko su to zidovi same crkve, Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, 1954., str. 60.

građevini.[367] Zlatko Gunjača dotiče se ostataka prilikom svojeg istraživanja posvećenog fortifikacijama istočne obale i otočja Jadrana. On vjeruje da je crkva mogla biti izgrađena u sklopu ranobizantske utvrde.[368] O ulomcima koje spominje Petricioli piše Ante Uglešić 1993. Umjesto Petriciolijevog tumačeja pluteja kao onih s prikazom kiževa pod arkadama, Uglešić njihov prikaz vidi kao onaj simetrične loze koji se može povezati uz one na Božavi.[369] Tomislav Marasović crkvu na temelju skulpture datira u IX. stoljeće.[370]

IZGLED CRKVE:

Kako se konstrukcija urušila niz brdo, ne znamo gotovo ništa o njenom izgledu.

Pronađeni su ulomci predromaničke skulpture, točnije impost i dva ulomka pluteja. Impost je dekoriran samo sa jedne strane. Ulomci pluteja ukrašeni su motivom troprute kružnice iz kojih izvire ljiljan. Kako su ti fragmenti prilično mali, ne može se sa sigurnošću više reći (sl. 32.).

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Teza o utvrdi Zlatka Gunjače je uvjerljiva iz više razloga. Lokacijski gledano, položaj na uzvisini Koženjak i više je nego prikladan. Između Salija i uvale Telašćica kontrolira plovidbu. Nema drugih pronađenih ostataka utvrda, a teško je povjerovati u nepostojanje utvrde na tom području Dugog otoka. U slučaju da je riječ o crkvi u sklopu utvrde, ona bi bila izgrađena u VI. stoljeću. Ulomci predromaničke skulpture bi tada mogli biti rezultat obnove crkve u IX. stoljeću, kao što je i bio slučaj kod većine starokršćanskih crkava Dugog otoka. Njihova sličnost s ulomcima iz Božave koju ističe Ante Uglešić je s trenutno dostupnim malim ulomcima teška za potvrditi. Svakako je i to dodatan povod za daljnja istraživanja lokaliteta, s obzirom na to da bi pronalasci još ulomaka plastike potencijalno pomogli i oko rješavanja nekih problema koji se tiču ranokršćanske crkve u Božavi.[371]

Naravno, uvijek postoji mogućnost da je riječ o manjem ranosrednjovjekovnom *castellu,* kao i da je crkva na tom području, bez obzira koje namjene točno bila, izgrađena tek tada. Ipak,

[367] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, 1954., str. 60.
[368] Zlatko Gunjača, Kasnoantički fortifikacijski sustavi, 1989., str. 128.
[369] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1993., str. 169-170.
[370] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, str. 388.
[371] Vidi sekciju sv. Nikola (?) (Božava)

teško je povjerovati da Dugi otok nije imao utvrdu, a i sama lokacija koja gleda na uvalu je prikladna. Tako da, u svijetlu nedostatka materijalnih svjedočanstva, ranije iznesena teza može stajati kao privremeni prijedlog.

3.11.8. SV. IVAN (TELAŠĆICA)

DIMENZIJE: 10,40 x 4,20 metara bez apside. Apsida je 2,30 metara duboka i 2,80 metara široka.[372]

KOORDINATE: 43° 55' 08" N, 15° 07' 30" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Prilikom pregleda Telašćice, Bianchi spominje crkvu posvećenu sv. Ivanu i samostan benediktinaca.[373] Ivo Petricioli je locirao crkvu o kojoj je zadarski povjesničar pisao te 1951. provodi pokusno sondiranje, a onda i vodi istraživačke radove u srpnju 1956. te u srpnju i studenom 1957. Rezultate istraživanja objavio je 1958. godine. On tada upozorava na mogućnost izgradnje crkve na rimskim ruševinama te upućuje na brojne nalaze iz vremena antike koji su pronađeni na Stivanjem polju.[374] Nova saznanja objavljuje 1996. u sklopu knjige *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen* te ponovno upućuju na rimske temelje, ali i na naziv *cella*, koji naznačava manju samostansku funkciju. Sukladno tome zaključuje da je vjerojatno oko crkve bilo nadodanih prostorija. Crkvu uspoređuje sa Sv. Andrijom na Vrgadi.[375]

Tomislav Marasović o crkvi sv. Ivana piše 1978. u sklopu analize tipa „jednobrodnih crkava Dalmacije.“ Stavlja ju u zajednički tip crkava s dva para lezena koje se spajaju pojasnicom sa suprotnim parom i tako drže bačvasti svod, a međusobno su povezane lukovima. Tom tipu još pripadaju Sv. Andrija na Vrgadi i Vela Gospa na Ošljaku.[376] Godine 2009. u sintezi predromaničke arhitekture zaključuje kako je ranokršćanska crkva izgrađena u V. ili VI. stoljeću

[372] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 107.
[373] Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar II*, 2011., str. 77-78.
[374] Ivo Petricioli, »Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja«, u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, Zadar: Institut za historijske nauke u Zadru, 1958., str. 66-73.
[375] Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split: Književni krug, 1996., str. 60-68.
[376] Tomislav Marasović, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, 1978., str. 46.

na temeljima ranije, vjerojatno gospodarske rimske zgrade. Ona je u IX. stoljeću bila preoblikovana te se tada uz crkvu gradi i samostanska prostorija - *cella*.[377]

Ante Uglešić obrađuje crkvu u pregledu predromaničke i ranokršćanske arhitekture Dugog otoka te napominje kako je rimski temelj na kojemu je crkva izgrađena mogla biti neka manja *villa rustica*, tim više jer nalazi zavjetnih ara posvćenih Herkulu ili Hermesu indiciraju postojanje svetišta. On crkvu datira u V. ili VI. stoljeće na temelju nalaza (uključujući i tranzenu nalik recimo onima u Saloni te ranokršćnaski sarkofag) ali i na temelju titulara. Crkva prema njemu, uz pregradnje funkcionira u kontinuitetu i kroz periode romanike i gotike.[378] Igor Fisković crkvu spominje u članku o transformaciji ranokršćanskih objekata u ranom srednjem vijeku,[379] a Pascale Chevalier ju obrađuje u pregledu ranog kršćanstva u Dalmaciji uz standardnu dataciju u V. ili VI. stoljeće.[380]

Posljednjih godina, na lokalitetu se provode revizijska arheološka istraživanja prilikom kojih su pronađeni i ostaci hipokausta koji potvrđuju ranije spekualcije o ranijem objektu na lokalitetu (sl. 38.).[381]

IZGLED CRKVE:

Crkva sv. Ivana neuobičajeno je orijentirana prema sjeveroistoku. Nepravilna longitudinalna lađa završava polukružnom apsidom (sl. 40.). Lezene dijele prostor u tri traveja. Bile su povezani pojasnicama te su zajedno držali svod. Otvori postoje na sjevernom zidu uz apsidu crkve te na južnom u središnjem traveju. Sjeverni otvor vodio je u prostoriju koja još nije arheološki istražena. Ante Uglešić pretpostavlja da je riječ o pastoforiji.[382] Ulazni otvor na zapadnom pročelju nije u osi s apsidom već je nešto povučeniji prema jugu. Zapadno od lađe, na nju se nadovezuje manja prostorija nepravilnog kvadratnog oblika. Crkva je danas sačuvana na razini do 3 metra – i više nego dovoljno da se može sa sigurnošću iščitati njen prostor (sl. 34-37.).

---

[377] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 384
[378] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika, 1993., str 165.
[379] Igor Fisković, »Apport des reconstructions d'eglieses de l'antiquite tardive dans la formation du premier art roman sur le litoral Croate«, u: *Hortus Artium Medievalum* 1 (1995.), str. 14-27.
[380] Pascale Chevalier, *Salona II*, 1996., str. 129-131.
[381] Ancient Site Discovered in Nature Park Telascica, https://www.total-croatia-news.com/lifestyle/22001-ancient-site-discovered-in-nature-park-telascica (pristupljeno 24.8.2019.)
[382] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str 108.

Zidovi su građeni priklesanim lomljencima u relativno nepravilnim redovima uz obilno korištenje maltera. Sama unutrašnjost crkve je također bila zažbukana. Pod je isto tako od maltera, s tim da valja istaknuti kako je na prostoru prezbiterija nešto finiji za razliku od grubog ostatka s kamenim pločama.[383] Najistočniji travej, onaj uz apsidu, povišen je za 20 centimetara i bio je odijeljen ogradom (tragovi su vidljivi) čime je jasno da je imao funkciju svetišta.

Pronađeno je više ulomaka ulomaka crkvenog namještaja. Od onih koji pripadaju ranokršćanskom razdoblju valja spomenuti tranzene ukrašene ljuskama vrlo slično onima iz crkve sv. Nikole u Povljani na Pagu, Saloni, ali i sv. Viktoru na Dugom otoku (sl. 41.).[384] Pronađeni predromanički ulomci su dekorirani pleternim motivima. Od njih se posebno ističe impost kapitel na temelju kojeg Petricioli pretpostavlja postojanje bifore na pročelju (sl. 39).[385]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Crkva sv. Ivana izgrađena je na temeljima ranijeg antičkog objekta, najvjerojatnije *ville rustice* sa svetištem kako je i istaknuo Ante Uglešić. Ona je u ranom srednjem vijeku (IX. stoljeće), kako je to uobičajeno za periferne sredine, pregrađena na jednostavan način, uglavnom onoliko koliko je bilo potrebno za funkcionranje pod novim liturgijskim potrebama stvaranjem trotravejne podjele interijera. Nije još uvijek posve jasno kada se točno dograđuje predvorje (narteks?) na crkvu. Marasović vjeruje u kasnom srednjem vijeku,[386] a Uglešić u kasnoj antici.[387] Možemo se referirati na obližnji slučaj crkve sv. Viktora, koja je prošla kroz takvu pregradnju u ranom srednjem vijeku.

Petriciolijeve opaske o bifori su svakako zanimljive te ih valja uzeti u obzir. Između ostalog, jer je poznat i jedan drugi slučaj u relativnoj blizini Sv. Ivana (sv. Andrija na Vrgadi).

Ostaje još pitanje „samostana“ na lokalitetu. Naziv *cella*, koji Sv. Ivan redovito u povijesnim izvorima dobiva, osim što znači samostan, može i, kako Petricioli ističe već 1954., predstavljati i manju crkvu. On objašnjava i mogućnost da je upravo na temelju tog naziva Bianchi utemeljio svoju opasku o benediktinskom samostanu na otoku.[388] A kako već i izvori iz sredine XI. stoljeća

[383] Ivo Petricioli, Neki preromanički spomenici, 1958. str. 66-73.
[384] Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura, 2002., str. 109.
[385] Ivo Petricioli, »Ecclesiae sanctorum Iohannis et Victoris Tilagi«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986.), str. 105.
[386] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 384.
[387] Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura, 2002., str. 109.
[388] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, str. 56 - 57

govore o vlasništvu crkve od strane samostana sv. Krševana u Zadru,[389] lako je pretpostaviti da je Bianchijev epitet „benediktinski“ utemeljen na takvim informacijama, tj. popunjavanjem praznina u povijesti pomoću njih. To ne isključuje mogućnost da je prostorija na zapadu, ispred lađe, mogla služiti upravo za privremeno povlačenje monaha iz Zadra ili bilo kakvo drugo njihovo korištenje, kako je npr. i istaknuo Ivan Ostojić.[390]

3.11.9. SV. VIKTOR (CITORIJ)

DIMENZIJE: 3,35 x 3,35 metara. Debljina zidova je 0,60 metara.[391] Apsida je dubine 1,90 m i širine 2,80 m.[392]

KOORDINATE: 43° 54' 53" N, 15° 07' 23" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Crkvu sv. Viktora prvi zamjećuje A.M. Strgačić, ali ju nepravilno tumači kao crkvu sv. Ivana koju spominje Bianchi.[393] Njome se ponajviše, barem u ranijim danima povijesti njena istraživanja, bavio Ivo Petricioli. On je u periodu 1956. – 1957. godine vodio arheološka istraživanja na temelju kojih je napravio tlocrt samog objekta. Istraživanja su trebala duže trajati, ali su ukidanjem *Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta u Zagrebu* prekinuti svi daljnji radovi i istraživanja.[394] O crkvi sv. Viktora je pisao prvi puta 1958. kada objavljuje rezultate tog istraživanja. Tada naglašava kako se uvala u blizini već u izvoru iz X. stoljeća naziva imenom sv. Viktora, te da je samim time crkva zasigurno bila sagrađena prije, a pronađeni ulomci skulputre upućuju na VIII. ili početak IX. stoljeća.[395] Godine 1996. obrađuje ju ponovno zajedno sa sv. Ivanom u Stivanjem Polju te stavlja veći naglasak na ulomke fino klesanog kamenja.[396] Tomislav Marasović 1978. na temelju Petriciolijeva tlocrta crkvu povezuje

[389] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 381
[390] Ivan Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, str. 59-60.
[391] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 386.
[392] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spoemnika, 1993., str. 165.
[393] A.M. Strgačić, Cella Sancti Iohannis in Tilago prema Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split: Književni krug, 1996., str. 59.
[394] Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, 1996., str. 57
[395] Ivo Petricioli, Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svijetlu najnovijih istražianja, 1958., str. 66
[396] Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, 1996., str. 58-60.

sa sv. Pelegrinom, lociranim na samom Dugom otoku, a 1994. upućuje i na zajedničko izvorište titulara tih dviju crkava na području Istre.[397]

Branka Migotti u disertaciji iz 1991. prva je istaknula mogućnost da je riječ o ranokršćanskom zdanju.[398] Godine 1993. o crkvi je pisao i Ante Uglešić koji ulomke skulpture datira u period između sredine VIII. i sredine IX. stoljeća, ali naglašva i mogućnost ranijeg postanka crkve na temelju titulara sv. Viktora (rijedak u ranom srednjem vijeku, češći u kasnoj antici) te blizini više antičkih objekata.[399] Revizijska istraživanja provedena su 2008. pod vodstvom Jakova Vučića i *Arheološkog muzeja u Zadru* te su potvrdila takve sumnje o građevini. Na temelju brojnih nalaza kasnoantičke keramike, svjetiljaka i stakla te ulomka s uklesanim križem i tranzenom s ljuskama poput one iz obližnjeg sv. Ivana, Vučić datira crkvu u kraj V. ili početak VI. stoljeća. Zbog njene osamljenosti i teške pristupačnosti pretpostavlja njenu pustinjačku funkciju. Tijekom tih istraživanja otkrivena je još jedna prostorija na jugozapadu objekta.[400]

IZGLED CRKVE:

Iako je danas sačuvana na visini uglavnom manjoj od 0,50 metara, njen tlocrt i dimenzije su posve jasni (sl. 43.). Poput crkve sv. Pelegrina u Savru, crkva sv. Viktora je kvadratni prostor 3,35 x 3,35 metara sa zidovima debljine 0,60 metara, iako ovdje u nešto nepravilnijem izdanju (sl. 44.). Jedan ugao ima naznaka trompe, tako da je gotovo sigurno da je i kupola bila poput one u sv. Pelegrinu.[401] Polukružna apsida, čiji je ulaz sužen dvama pilonima također je sačuvana u tlocrtu (sl 45.). Na zapadnoj strani se na kvadratnu prostoriju nastavlja predvorje mjera 3,8 x 3,5 metara, dok se na jugozapadu nalazi još jedna dodana prostorija mjera otprilike 2,7 x 3,1 metara.[402] Kako nisu pronađeni zidovi koji se dodiruju sa zidovima crkve, moguće je da je riječ o prostoru koji je funkcionirao neovisno od centralne prostorije s kupolom. Te dodane prostorije se razlikuju debljinom zidova od izvorne, tako da su zidovi predvorja 0,55 metara, a jugozapadne

[397] Tomislav Marasović, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, 1994., str. 152–155.; Tomislav Marasović, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, 1978. str. 27.
[398] Prema: Jakov Vučić, »Arheološko istraživanje crkve sv. Viktora u Telašćici«, *Diadora* 25 (2011.), str. 107.
[399] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1993., str. 167.
[400] Jakov Vučić, Arheološko istraživanje crkve sv. Viktora u Telašćici, 2011. str. 103-142.
[401] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 82.
[402] Jakov Vučić, Arheološko istraživanje crkve sv. Viktora, 2011., str. 110.

prostorije 0,5 metara. Crkva je nepravilno zidana velikim komadima kamenja. Pločnik u crkvi je također naglašeno rustičan te je sastavljen od grubo lomljenih kamenih ploča.[403]

Od skulpture iz prve, ranokršćanske faze crkve pronađen je tek ulomak kamene ploče s križem i tranzena s ljuskama poput one iz sv. Ivana na Telašćici (sl. 42.). Što se predromaničke faze tiče, još prije Petriciolijeva prvog istraživanja pronađen je kapitel stupića oltarne ograde. Od nalaza pronađenih prilikom istraživanja tu je fragment luka (moguće komad polukružnog zabata vrata oltarne ograde), a par godina kasnije pronađen je i ulomak kamene grede te komad fino klesane kamene ploče koja bi mogla biti plutej. Luk i greda imaju dekoraciju s kukama te upućuju na predromanički period. Na temelju svega toga Petricioli je zaključio kako je crkva imala karakterističnu olatarnu ogradu s plutejima, stupcima i arhitravom. Ukoliko je pronađena kamena ploča uistinu bila plutej, tada je oltarna ograda bila vrlo skromno dekorirana.[404] Jakov Vučić je predložio izgled te pregrade: između dva stupića s kapitelima s dekoracijom listova nalazio se prolaz. Lijevo i desno od njih nalazili su se pluteji, a stupići su bili povezani zabatnim lukom s prikazom križa.[405]

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Revizijska istraživanja 2008. godine promijenila su način na koji se promatra crkva sv. Viktora, ali i uz nju i tipološki ili lokacijski povezani objekti (sv. Ivan u Telašćici ili sv. Pelegrin na Savru). Iako su još ranije Branka Migotti te nešto kasnije i Ante Uglešić napominjali potencijalnu ranokršćansku izgradnju crkve, te napomene nisu u literaturi toliko uzimane u obzir te je u svim većim objavljenim pregledima ranokršćanske i srednjovjekovne arhitekture interpretirana kao predromanička.

Na temelju brojnih nalaza keramike, kao i karakteristične ranokršćanske skulpture, čini se jasnom ranokršćanska datacija crkve. Vučić tako predlaže drugu polovicu V. ili početak VI. stoljeća kao prikladnu interpretaciju. Isto tako, kao što i on napominje, župna funkcija zbog udaljenosti i teške pristupačnosti nije vjerojatna, tako da je doista moguće da su crkvu koristili pustinjaci. Kako je debljina zidova nadodanih prostorija drugačija od one centralnog prostora pod kupolom, njih se može protumačiti kao rezultat kasnijih pregradnji tj. dogradnji. Predvorje je

[403] Ivo Petricioli, Neki preromanički spomenici, 1958., str. 66.
[404] Ivo Petricioli, Građevni i umjetnički spomenici, 1974., str. 82., Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, 1996., str. 59.
[405] Jakov Vučić, Arheološko istraživanje crkve sv. Viktora, 2011., str. 111.

izgrađeno u ranom srednjem vijeku, vrlo moguće kada se i dodaje novi liturgijski namještaj a jugozapadna prostorija u zrelom. To je potvrđeno time što je za njenu konstrukciju korišten fragment namještaja iz predromaničke faze.[406]

Nova otkrića na koncu postavljaju više pitanja nego što ih je ranije bilo. Marasovićeva teza o zadarskom predromaničkom arhitektonskom tipu centralnog prostora s polukružnom apsidom i kupolom se sada treba, ukoliko već ne odbaciti, onda svakako pokušati pomiriti s novim saznanjima. Isto tako dovodi u pitanje dataciju crkve sv. Pelegrina, koja je ranije također sa sigurnošću bila datirana u IX. stoljeće. Marasović je uputio na veze oba titulara, i sv. Viktora i sv. Pelegrina s Istrom što je još jedna poveznica između dvaju objekata osim njihovih tipoloških sličnosti.

3.11.10. CRIKVINA (CRKVA SV. LUKE?) (ĆUH)

DIMENZIJE: 5,00 x 3,70 metara, apsida je duboka 1,70 metara, a široka 2,50 metara[407]

KOORDINATE: 43° 54' 13" N, 15° 12' 43" E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ivo Petricioli crkvu je obradio 1954. godine. Upućuje tada na sličnost njenog zidanja i identičnost maltera s obližnjim crkvama iz Telašćice. Ipak, zbog nedostatka ulomaka namještaja izbjegava predromaničku dataciju. Tada je napravio i objavio njen tlocrt. [408] Ante Uglešić crkvu obrađuje 1993. godine. On piše da je crkva svakako ranog (kasnoantičkog) postanka i da je možda povezana uz gospodarsko imanje u obližnjoj Maloj Proversi.[409] Tomislav Marasović 2009. obrađuje crkvu u sintezi predromaničke Dalmacije. On upozorava na neistraženost te predlaže dataciju u period između IX. i XI. stoljeća. Pretpostavlja i mogućnost pripadanja skupini jednoapsidalnih građevina s kupolom zajedno sa sv. Jurjem u Rovanjskoj i dugootočkim

[406] Isto, str. 103-142.
[407] Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 110.
[408] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, 1954., str. 61-62.
[409] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1993., str. 171–172.

crkvama u Savru i Citoriju.[410] Crkva je u zadnjih nekoliko godina istražena i prezentirana unutar opsežnijeg projekta istraživanja Telašćice.[411]

IZGLED CRKVE:

Crkva je longitudinalna, s lađom u obliku nepravilnog pravokutnika s polukružnom apsidom koja izvire u prostor. Kako je crkva sačuvana tek na razini tlocrta, ne zna se ništa o njenom krovu, tj. je li on bio svođen, s kupolom ili pak od drveta (sl. 47-48.).

Zidana je, prema Petriciolijevom i Uglešićevom svjedočanstvu, „malterom na sličan način kao i crkve u Telašćici", što je danas, kada je potvrđeno njihovo ranokršćansko izvorište, mnogo jasnije i razumljivije.

Nisu pronađeni ulomci crkvenog namještaja.

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Crkva (sv. Luke?)[412] je vjerojatno izgrađena u periodu kasne antike. Rano Petriciolijevo upućivanje na predromaničku dataciju temelji se na sličnostima s obližnjim objektima poput sv. Viktora u Citoriju za koje se vjerovalo da su predromaničke. Slična je stvar i kod Marasovićeve tipološke datacije u širi ranosrednjovjekovni period (IX. – XI. stoljeće) čiji je preduvjet prihvaćanje njegova tipa jednoapsidalnih građevina s polukružnom apsidom, tj. njihovom datacijom u predromaniku. Kako su recentna istraživnaja pokazala da je sv. Viktor u Citoriju kasnoantička građevina koja je pregrađivana u ranom srednjem vijeku, sv. Pelegrin je ostao jedina u predromaniku datirana crkva tog tipa na Dugom otoku, s jedinom paralelom na kopnu u slučaju sv. Jurja u Rovanjskoj. Zanimljivije je možda usmjeriti pažnju na sličnosti između tri crkve Telašćice: sv. Ivana, već spomenutog sv. Viktora i ovdje obrađene crkve nepoznatog titulara. Lokacijski su jako bliske te su građene na sličan način uz korištenje istog maltera. Uglešićevu primjedbu o mogućoj povezanosti s objektom u Maloj Proversi svakako valja razmotriti. Moguće je da je funkcionirala u sklopu tog imanja te je kasnije napuštena, s obzirom da, za razliku od druge dvije crkve, izgleda nije imala ranosrednjovjekovne pregradnje. Ipak,

[410] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 390.
[411]
[412] Radi se o primjedbi koju iznosi A.R. Filipi. On vjeruje da je toponim Sukavac koji označava brdo na kojemu se crkva nalazi došao od naslovnika crkve sv. Luka, prema Tomislav Marasović, *Dalamtia praeromanica 2*, 2009., str. 390.

treba biti skeptičan i kritičan oko takva predloška s obzirom na to da je udaljenost crkvice od samih ostataka vile mnogo veća nego na drugim primjerima s otočja poput onog na Mulinama, što opet ne znači da nije bilo još kakve gradnje u blizini. Svakako su potrebna daljnja istraživanja na tom važnom povijesnom prostoru Dugog otoka.

3.11.11. CRKVA SV. MARIJE (SALI)

DIMENZIJE: /

KOORDINATE: 43°56′06″ N, 15°09′33″ E

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA:

Ćiril Iveković je prvi obratio pažnju na dva ulomka pleterne predromaničke skulpture u sv. Mariji u Saliju. Veći je bio korišten kao mostić te ga je objavio Ivo Petricioli. On zaključuje da su oba ulomka komadi pluteja, ali upozorava na nedostatak informacija potrebnih za zaključivanje o njihovu podrijetlu.[413] Ante Uglešić analizira ulomke te ih datira u IX. ili X. stoljeće uz primjedbu o sličnim komadima u Kninu i Zadru. Izražava mogućnost postojanja predromaničke crkve sv. Marije (spominje se ona već u XIV. st, a prva je crkva 1465. srušena te je tada sagrađena nova, danas stojeća), te poziva na arheološka istraživanja.[414] Tomislav Marasović datira crkvu na temelju ulomaka pluteja oltarne ograde u IX. stoljeće.[415]

IZGLED CRKVE:

Ukoliko su pronađeni ulomci pripadali crkvi, ona je bila odijeljena oltarnom ogradom ukrašenom pleternom dekoracijom. Riječ je o dekoraciji s međusobno isprepletenim troprutim kružnicama (sl. 46.).

DATACIJA I ZAKLJUČAK:

Kako znamo iz izvora da je u blizini današnje crkve postojala i ranija, sagrađena prije 1350. godine, može se pretpostaviti da su pronađeni ulomci pluteja oltarne ograde pripadali njoj. Međutim, nema dovoljno nalaza za bilo kakve konkretnije zaključke s obzirom na to da

[413] Ivo Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na dugom otoku, 1954., str. 60-61.
[414] Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika, 1993., str. 171.
[415] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2009., str. 389.

predromanička skulptura ne isključuje npr. i još raniju crkvu. Svakako su potrebna arheološka istraživanja.

4. ZAKLJUČAK

4.1.OD SUTONA ANTIČKOG RIMA DO PEJZAŽA SREDNJEG VIJEKA

O transformaciji kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga može se trenutno govoriti tek u općim crticama. Razdoblje koje historiografija vidi kao kasnu antiku pronalazi zadarski arhipelag kao gospodarski orijentirano, predrgrađe antičkog *Iadera*. Pejzaž tih otoka obilježen je, uz ranije predrimske aspekte, rimskim imanjima koja su nastajala kroz prva stoljeća ere poslije Krista te koja su pripadala elitama i umirovljenim vojnicima. Očekivano, najviše ih je potvrđeno na Zadru bliskom otoku Ugljanu koji je pripadao njegovu ageru s provedenom limitacijom. Upravo zbog takvog gospodarski, ali i obrambeno orijentiranog pejzaža, lišenog kakvih vlastitih otočnih urbanih središta, transformaciju izazvanu velikom duhovnom i kulturnom promjenom prvo pojave, a onda i prihvaćanja kršćanstva, ne može se proučavati ni na približan način kao u velikim priobalnim središtima ili urbaniziranijim otocima poput npr. kvarnerskih Krka, Raba ili Cresa.

Najranije tragove kršćanstva treba tražiti u djelovanju stanovništva iz urbanih sredina, ali potencijalno i u pustinjaštvu. Fenomen otočnog monaštva na zadarskom otočju može se pretpostaviti, ali nije dovoljno istražen.[416] Od sakralnih objekata koji se u literaturi vežu uz monaštvo, zasigurno je najočuvanija crkvica sv. Martina u Neviđanima, iako ni njena namjena zapravo još nije razjašnjena. Tu je i crkva sv. Viktora u Citoriju na Dugom otoku, iako se u njenom slučaju nazire tek tlocrt, a i pretpostavljeno vrijeme gradnje je tek V. ili VI. stoljeće.[417] Zanimljiv je i primjer izolirane crkve sv. Kuzme i Damjana na otočiću Utri kraj Brbinja na Dugom otoku s nizom aneksa ispred lađe, koji su izazvali spekulacije o monaškoj namjeni, iako su, čini se, neke druge interpretacije vjerojatnije.[418] Upravo iz takvih nesigurnosti o funkcijama raznih zdanja, ne može se trenutno kvalitetno valorizirati ili čak ozbiljnije u znanstvenom kontkestu pisati o utjecaju monaštva u transformaciji otočja, bar ne u obliku ovakvog istraživanja. Ispravno je za pretpostaviti da je prvotna kristijanizacija otočja bila "spontana" kako Pavuša Vežić naziva proces pojave kršćanstva u izvangradskim sredinama. Pojava prve sakralne

[416] To se može usporediti s otocima srednje Dalmacije na kojima je monaštvo, barem u mjeri u kojoj to trenutno moguće, poprilično opširno i sveobuhvatno istraženo u disertaciji Nikoline Urode iz 2019. godine. Više o tome vidi: Nikolina Uroda, *Arheološka baština pustinjaka i redovničkih zajednica u srednjoj Dalmaciji od njihovih početaka do 12. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
[417] Vidi sekciju: sv. Viktor (Citorij)
[418] Vidi sekciju: sv. Kuzma i Damjan (?)

gradnje na otočju je tako ponajprije odraz već ustanovljena i prihvaćena kršćanskog duha u antičkom Zadru te se pojavljuje u kontekstu rimskih gospodarskih imanja. Treba primijetiti da su isključivo na lokalitetu kod Mulina pronađeni ostaci gradnji poput memorije ili mauzoleja, uz spominjanje postojanja nadsvođene grobnice na otoku Molatu, što kao i obično, uz stanoviti oprez, može dovesti do nekih zaključaka. Relativna arheološka neistraženost gospodarskih imanja po strani, sveopći nedostatak arhitekture IV. stoljeća na području arhipelaga u odnosu na naredna stoljeća upućuje na mogućnost da ta prvotna, najranija kristijanizacija možda i nije bila snažnijeg intenziteta i opsega.

Kompleks kraj Mulina na sjeveru Ugljana je neosporivo od iznimne važnosti iz više razloga. On je također trenutno najbolje materijalno svjedočanstvo transformacija života i umjetničko-arhitektonskog izražaja koje se događa sa sutonom antike na području zadarskog otočja i šire. Memorija izgrađena jugozapadno od tog većeg stambenog i gospodarskog kompleksa namijenjenog proizvodnji ulja je tako trenutno najraniji spomenik kršćanske arhitekture na cijelom otočju. Ona je, s tim slučajem bogatog građanina koji je na vlastitom ruralnom imanju sagradio za svoje potrebe memoriju, upravo primjer tog "prijenosa" nove kulture koja je dobila svoje čvrsto uporište, barem do kraja IV. stoljeća, u dalmatinskim priobalnim gradovima. Važnost tog arheološki bogatog lokaliteta ne staje samo na pojašnjenju prvotne kristijanizacije otočja, već i preko nešto kasnije izgrađene bazilike svjedoči i o daljnjim promjenama koje tek slijede u narednim stoljećima te koje će u potpunosti kristalizirati novi arhitektnoski izričaj na prostoru.

Na potencijalno prvoj pregradnji te trobrodne bazilike, onoj koja vjerojatno dolazi prije one predromaničke, može se zamijetiti zamjena starije apside novom koja je sada šira od glavne lađe. Takav tip apside, širi od ulaza i glavnog broda, svoj najraniji primjerak na našim prostorima pronalazi upravo u ranokršćanskoj zadarskoj katedrali,[419] a tu su još primjeri sv. Stjepana, sv. Tome, sv. Ivana Krstitelja i drugih bazilika van područja samog grada. Na zadarskom otočju slična se apsida, šira od njenog otvora, iako ne i od broda, naprosto jer je riječ o jednobrodnim crkvama, može primijetiti na još dva ranokršćanska objekta. Jedan je u Neviđanima na Pašmanu (crkva sv. Martina), a drugi na Dugom otoku na području Telašćice (crkvica sv. Viktora). Sv. Martin je longitudinalna, a sv. Viktor pak centralna građevina. Ipak, otvor prema apsidi svejedno

[419] Pavuša Vežić, Zadar na pragu kršćanstva, 2005., str. 134.

sužava prostor koji se u njoj onda ponovno širi, bez dosezanja mjera same lađe. Vjerojatno je riječ o, kako Emil Hilje naziva, „odjeku" tog zadarskog tipa građevina,[420] koji se na mulinskoj bazilici pojavljuje u svome izvornom obliku. Možda je, kako je već i naglašeno, ta pregradnja apside nastala upravo kada se dograđuje i južna prostorija koja će funkcionirati kao baptisterij. U tom slučaju pregradnje negdašnjeg objekta za potrebe novonastale veće zajednice vjernika na temeljima ranijeg gospodarstva, model se "preuzeo" iz brojnih primjera viđenih u bazilikama V. stoljeća u samom Zadru. Takva intervencija je možda rezultat crkve koja preuzima imanje.

Po pitanju rimskih gospodarsko-stambenih imanja i njihova utjecaja na razvoj sakrlane arhitekture na području, valja svakako uputiti na diferencijaciju kršćanskog graditeljstva u sklopu ranijeg, ali još uvijek funkcionalnog imanja, kao što je to slučaj kod kompleksa u Mulinama, a možda i Ošljaka, te konstrukcije crkve na temeljima ranijeg objekta koji je nadišao svoju izvornu funkciju kao npr. u Telašćici (sv. Ivan). Od prve kategorije, isključivo je spomenuti mulinski kompleks potvrđen, što ne samo da nije čudno, već je i od poprilične važnosti, s obzirom na to da su i u širem europskom kontekstu takvi primjeri nešto rjeđi.[421] Tu je na koncu i kompleks u uvali Banjve na Olibu koji po brojnim aspektima odskače od standardne gradnje kasnoantičkog doba na ovom prostoru. Svakako je moguće je da je riječ o više prilagodbi, kroz više faza, nekadašnjeg rezidencijalnog zdanja za nove, sakralne potrebe.

Justinijanovo VI. stoljeće je možda i razdoblje najvećeg graditeljskog poleta na zadarskom otočju. Gradnja Justinijanova doba na jadranskoj obali obilježena je fortifikacijskom arhitekturom, ali promjene koje ona unosi u pejzaž su nešto drugačije prirode. Mnoge od pozicija na kojima se tada grade utvrde su, zbog strateški kvalitetnih pozicija, bile korištene u obrambenom kontekstu i u ranijim razdobljima. Ipak, kako je standardni, gotovo pa neophodni element Justinijanovske utvrde upravo bila crkva, može se taj proces kastrizacije tumačiti i kao polet sakralne gradnje. Kršćanstvo u VI. stoljeću već dugo je bilo usko povezano uz samu vladavinu, pa je kristijanizacija „ruralnog" područja bila podjednak iskaz vladarskog legitimiteta, koliko i prisutnost vojske i fortifikacija. Nažalost, nema mnogo sačuvane sakralne baštine iz tog fortifikacijskog konteksta, bez obzira na potvrđeno postojanje više utvrda na teritoriju. Od onih

[420]Emil Hilje, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pašmanu, str. 67, za opširnije o "zadarskom tipu" vidi: Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju, 2017., str. 21–52. ili Pavuša Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, 2005., str. 161–177.
[421] Alexandra Chavvaria Arnau, Churches and Villas in the 5th Century, 2010., str. 652-653.

bez danas prisutnih ostataka arhitekture (ne računajući ulomke oltarnog namještaja), crkva je postojala na Ćokovcu na Pašmanu, potencijalno na Koženjaku na Dugom otoku, a i vjerojatnije je, s obzirom na položaj i vjerojatnu veličinu utvrde, da je sv. Mihovil na Ugljanu imao vlastitu crkvicu nego da su stanovnici utvrde koristili onu sv. Andrije u obližnjem Preku.[422] Od očuvanih primjera crkvene arhitekture povezane uz Justinijanov fortifikacijski sistem ostala je tek crkva sv. Andrije na otoku Vrgadi. Ona je jednostavna jednobrodna, longitudinalna građevina s jednom polukružnom apsidom kakva i odgovara potrebama prvotne manje zajednice nastanjene u utvrdi. Svoj trag u našoj sakralnoj baštini fortifikacije će ostaviti i indirektno kao, kako to tumači Neven Budak, privlačne sile za naseljavanje ljudi na teritorij koji sada zrači većom sigurnošću.[423] Kontinuirana je ljudska prisutnost to što će brojnim objektima udahnuti novi život u stoljećima koja slijede. Po pitanju VI. stoljeća, valja uputiti na još jedan aspekt. VI. stoljeće je stoljeće sistematiziranije evangelizacije vangradskog područja, *pagusa* i *vicusa*[424] te je u takvoj klimi očekivana prisutnost kristionica koje, čini se, trenutno možemo potvrditi tek u kompleksu u Mulinama. Iako je, naravno, moguće da su krstionicama postajale razne improvizirane prostorije, nedostatak potvrđenih objekata te namjene neosporivo upućuje na rupe, kao i oprez prilikom doslovne interpretacije trenutno dostupne spomeničke baštine.

Razdoblje VII. i većine VIII. stoljeća, često nazivanih i "tamnim" u historiografiji nema potvrđene materijalne ostatke arhitektonske gradnje na zadarskom arhipelagu. Kako je to bilo razdoblje ponekad tunačeno kao ono „ekonomskog kolapsa" možemo pretpostaviti da nije bilo kakvih naglašenijih građevinskih intervencija u pejzaž. Pogotovo ako usporedimo s manjim potvrđenim brojem gradnje tog perioda na području cijele Dalmacije, jasno je da gospodarski orijentirano područje arhipelaga neće biti prioritet. Ipak, nema potrebe za teze o kakvom intenzivnijem diskontinuitetu, s obzirom na to da tada taj prostor pogotovo naseljavaju razne izbjeglice, kao i elite koje žele živjeti pod okriljem sigurnosti, kojim je otočje zračilo. Ospežna arheološka istraživanja bi potencijalno razjasnila o čemu se točno radi u tom slučaju karike koja nedostaje, barem u graditeljskom smislu.

Pregradnje koje se izvode u predromanici na brojnim ranijim primjerima sakralnih objekata najbolje svjedoče o kontinuitetu življenja na otočju te protiv doslovnijih tumačenja teza

[422] Vidi sekcije sv. Andrija u Preku
[423] Neven Budak, str. 60.
[424] Ivo Goldstein, Bizant na Jadranu, 1992., str. 60.

Konstantina Porfirogeneta o nenaseljenosti. Tu je naravno, prije nego o „stilskim“ promjenama, riječ o odgovoru na zahtjeve koje nova liturgija nameće.[425] Sa sigurnošću se može govoriti o pregradnjama u slučaju crkve sv. Ivana u Mulinama na otoku Ugljanu (čineći cijeli sklop još vrednijim za shvaćanje razvitka sakralne arhitekture u izvangradskim prostorima zbog njena kontinuiteta u kompletnom obrađenom razdoblju), ali i na Vrgadi (sv. Andrija), Dugom otoku (sv. Ivan i sv. Viktor u Telašćici) i Ošljaku (oratorij Vele Gospe, tj. sv. Marije). Pronađeni ulomci kamene plastike na Ćokovcu, uvjerljivo datirani zbog njihove dekoracije u predromaničko razdoblje svakako upućuju na predromaničku fazu objekta unutar negdašnje utvrde, iako uvijek postoji i mogućnost da je tada izgrađeno potpuno novo zdanje. Sporan je i slučaj crkve sv. Nikole u Božavama, za koju je ipak, po svemu sudeći, vjerojatnije da je imala predromaničku fazu nego da je oltarni namještaj prenesn iz Zadra *tek* za potrebe građevinskog materijala. Predromaničke pregradnje su obilježene stvaranjem trotravejne podjele prostora, sačuvane u slučaju sv. Andrije na Vrgadi, Vele Gospe na Ošljaku te sv. Ivana u Telašćici. Izinmka takvim pregradnjama je crkva sv. Viktora na Dugom otoku koja vjerojatno isključivo zbog svog centralnog tipa ne dobiva takvu pregradnju već joj se dodaje još jedna prostorija koja se nastavlja na pročelje.

Korpus izvorno ranosrednjovjekovne gradnje zadarskog arhipelaga se umanjio zadnjih godina otkrićem tj. potvrđivanjem kasnoantičkog sloja u crkvi sv. Viktora na Citoriju. Od nove gradnje, vjerojatno IX. stoljeća su trenutno potvrđeni tek sv. Pelegrin u Savru, sv. Marija na Ižu te sv. Kuzma i Damjan na zapadnoj obali Ugljana u blizini istoimenog naselja, iako u njenom slučaju postoji mogućnost da je riječ o ranoromaničkom zdanju. Po ugrađenim ostacima u današnjoj crkvi u Salima možemo pretpostaviti da je i tamo postojala crkva koju je za sada, zbog nedostatka kakvih ranijih nalaza, prikladnije, makar spekulativno, datirati u rani srednji vijek. Na koncu, tu je i izvor koji spominje posvećenje župne crkve u Pašmanu od strane biskupa Donata, što svakako upućuje na noviju gradnju. Rani srednji vijek, tj. njegov arhitektonski izričaj na zadarskom arihpelagu obilježen je tipološkom nekonzistentnošću koja, naravno, nikako ne bi trebala biti slučajnost, niti bi ju trebalo tumačiti kao izražaj kreativnog duha lokalnih graditelja. Upravo kao i nedostatak krstionica u slučaju ranokršćanske gradnje, to nam najbolje prikazuje koliki dio slagalice arhitekture tog prostora nam još uvijek nedostaje. Ipak, veliki graditeljski

[425]Ana Jordan Knežević, Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju, 2017., str. 21.

zanos koji kreće negdje od kraja VIII. stoljeća je mnogo veći odjek imao u zaleđu Zadra nego na njegovom otočju, upravo jer je tada bio vezan i uz kristijanizaciju novog stanovništva. Naravno, stanovništvo je tu bilo već neko vrijeme, ali političke prilike, kao i ekonomski uvijeti u ranijim stoljećima, nisu omogućavali intenzivnije graditeljske aktivnosti. U svakom slučaju, kako je i pri početku rada napomenuto, vjerojatno je da nije postojala neka veća potreba za kristijanizacijom stanovništva otočja, jer čak i u slučajevima novih doseljenika iz sklavinija, njihova asimilacija s kulturom starosjedilaca je vrlo vjerojatna. Takvi uvjeti mogu objasniti taj nešto niži intenzitet gradnje u razdoblju predromanike u odnosu na kopno, kao i u odnosu na V. i VI. stoljeće. Naznake kakvih karolinških utjecaja također nisu pronađene na teritoriju.

Posljednje stoljeće ranog srednjeg vijeka, koje u ovom radu nije obrađeno, zastupljeno je s tek dva primjera. Riječ je o crkvama sv. Ivana u Preku na Ugljanu te danas nepostojećeg sv. Mihovila lociranog između Neviđana i Mrljana na Pašmanu, koji su u radu bili spominjani u kontekstu odnosa prema ranijim objektima, tj. crkvama sv. Andrije u Preku i sv. Martina u Neviđanima. Izvori iz XI. stoljeća spominju vlasništvo zadarskog samostana sv. Krševana nad celom sv. Ivana na Dugom otoku, a i kao njegova podružnica javljaja se sv. Mihovil na Ugljanu.[426] Samostan u Ćokovcu na Pašmanu je posebno zanimljiv zbog njegova izvorišta u utvrdi iz VI. stoljeća, ali i povezanosti s Biogradom, što upućuje na potrebu za istraživanjem „utjecaja“ i ostalih urbanih središta osim Zadra na otočje.

4.2.ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Kroz rad je proveden pregled sačuvane, u povijesnim izvorima spomenute, ali i potencijalne sakralne gradnje na području zadarskog arhipelaga između 300. i 1000. godine. Pregled je, u skladu s trenutno dostupnim saznanjima, kontekstualiziran u svrhu jasnije slike povijesnog razvitka tog prostora. Obavljen je i pregled najvažnijih (a u brojnim slučajevima i svih) objavljenih istraživanja i promišljanja o lokalitetima, uz vlastiti komentar u zaključku. Držim da je po tim pitanjima istraživanje uspješno, a karte pojedinih otoka, priložene na kraju rada, nude sistematiziran pregled poznatih, kao i brojnih potencijalnih, lokacija sakralne gradnje iz prošlosti prostora. Mnogi zaključci oko pojedinih lokaliteta su, kao što se moglo i vidjeti, tek spekulacije i

[426] Sofija Sorić, »Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu«, *Ars Adriatica* 2, (2012.) str. 85.

hipotetske pretpostavke što proizlazi iz više uvjeta. Tu je svakako svijest o široj slici, tj. činjenici koliki dio mnogo šire spomeničke baštine trenutno nije dostupan za komparaciju, ali i naprosto iz često vrlo nepreciznog iznošenja informacija o lokalitetima u literaturi gdje nije uvijek jasno o kakvim se npr. točno arheološkim nalazima radi, kakve i gdje su točno antičke ruševine pronađene kraj određene crkve, je li ona izgrađena na ruševinama ranijeg objekta ili pokraj njega itd... Kako se radi mahom o neobjavljenim informacijama, njihova provjera je otežana.

Rekonstrukcija povijesnog razvitka je iz tih, ali i svih ostalih više puta navedenih, razloga nešto ograničenija. Izneseni tijek transformacije otočja je ponajprije niz općih crtica razvitka koje se može pretpostaviti u odnosu na politička, ekonomska i kulturna događanja. Spomenuti procesi, naravno, ne moraju vrijediti za sve spomenute lokalitete, jer svaki nosi svoju zasebnu priču s mnogo detalja koji se bez zasebnih istraživanja ne mogu predvidjeti. Valja stoga pozdraviti istraživačke projekte poput onih nedavno započetih na području parka prirode Telašćica koji su već sada donijeli zapažene rezultate. Upravo zahvaljući većoj zastupljenosti arheološke aktivnosti na tom prostoru, on je kvalitetnije interpretiran. Većina otoka je ipak obilježena određenom razinom neistraženosti, kako onom terenskom, tako i teorijskom.

Ranokršćanska arhitektura je svakako zastupljenija na navedenom području od predromaničke, međutim, kronologija te rane gradnje je sve osim razjašnjena. Na temelju oskudne objavljene dokumentacije o arheološkim istraživanjima iz sredine XX. stoljeća redovito se ne dobiva dovoljno informacija i detalja nužnih za preciznije datiranje, tako da čitav niz lokaliteta u literaturi dobiva vremenski široke datacije u V. ili VI. stoljeće. Svakako bi u shvaćanju kronologije ranokršćanske gradnje pripomoglo bolje razumijevanje konteksta nastanka brojnih objekata, kao i funkcija koju su obnašali, što je pak zadatak koji bi bio olakšan daljnjim arheološkim istraživanjem. Tek preko ispravnog shvaćanja npr. monaške prisutnosti, ili pak procesa razvitka manjih naseobina na gospodarskim imanjima možemo shvatiti pravu ulogu koju su zdanja u tom kontekstu pronađena obnašala, što bi onda na koncu i olakšalo objašnjenje nekih njihovih tipoloških značajki, kao i kronološku rekonstrukciju njihove prisutnosti. Upravo zbog važnosti takve kontekstualizacije kasnoantičke i srednjovjekovne gradnje, kroz istraživanje su bile prisutne i brojne spekulacije oko namjene i konteksta nastanka tih sakralnih objekata. Zaključci nikako nisu definitivni, jer kao što je i više puta naglašavano, to im nije bio ni cilj. Treba biti pažljiv oko prevelikog teorijskog ili definitivnog promišljanja sa sada dostupnim

materijalom. Iznositi bilo kakve šire teorijske zaključke o tipologiji ili kakvoj drugoj zajedničkoj umjetničkoj pretpostavci zbog neistraženosti područja može potencijalno pogrešno usmjeriti buduća istraživanja ako su predsolovno uzeta.

To ne znači da treba ignorirati aspekte tog karaktera. Npr. teza Tomislava Marasovića o tipološkoj kategoriji predromaničkih jednoapsidalnih centralnih građevina područja je, s obzirom na potvrđenu kasnoantičku dataciju crkve sv. Viktora, svakako sada teško stojeća s premalo primjera koji odgovaraju tipu. Ipak, praćenje tragova koje sličnosti među tim objektima ostavljaju, te koji su i naveli na teoriju o tipu, preko kakvog opsežnog istraživanja bi svakako moglo uroditi plodom. Sličan potencijal za šira saznanja nude i lokaliteti na kojima su prisutne apside s užim ulazom u prostor, pogotovo zbog njihove (in)direktne povezanosti sa Zadrom. U kontekstu nedostatka većih financijskih sredstva kakva su nužna za ospežna arheološka istraživanja, možda je najbolje pažnju usmjeriti na lokalitete koji su vezani kakvim širim tragom.

Problem nedostatka istraženosti i kontetkstualiziranog shvaćanja najviše dolazi do izražaja kod niza "gariških" crkava na koje upućuje, te ih uglavnom i jedini opširnije obrađuje, Ante Uglešić. Trenutno se tek spekulira o njihovoj monaškoj namjeni te bi se preko njihova istraživanja možda i odgovorilo na neka pitanja o razvitku samostanskog te općenito pustinjačkog života na otočju. Upravo izoliranost koja potiče takve spekulacije je i razlog zašto su ta, već tko zna koliko dugo zapuštena, ruševna zdanja u opasnosti od potpunog nestanka. Od sjevernih otoka, valja još jedan, posljedni put naglasiti poveći potencijal koji nudi otok Olib. On, čini se, na svome kopnu krije brojne ostatke arhitekture, kako profanog, tako i sakralnog karaktera, koji su bili korišteni u kontinuitetu kroz kasnoantičko razdoblje te se gase tek u srednjem vijeku. Pogotovo u uvali Banjve, gdje su i bez istraživanja mjestimice vidljive očuvane zidine, postoji potencijal da se lokalitet kao svjedočanstvo razvitka i transformacije u ranokršćanskom periodu, pokaže podjednako važnim kao i onaj u Mulinama.

Jedan od ključnih problema proučavanja srednjovjekovne umjetničke baštine zadarskog arhipelaga se ipak može sažeti na često izostajanje otočja u širem povijesno-umjetničkom i povezanom diskursu. Tek preko kontinuiranog dijaloga, stroge kritike te interdisciplinarne suradnje može se stvoriti kvalitetan temelj za daljnja istraživanja. Nesumnjivo je da nedostatak opširnije istraženog materijala te njegove prisutnosti u stručnim raspravama cirkularno uzrokuje i nedostak daljnjeg proučavanja. Takva jedna relativna odvojenost od glavnih istraživačkih tokova

struke pogotovo dolazi do izražaja u usporedbi sa svjetskim trendovima nadilaženja sličnih problema u istraživanju prelaskom u sfere digitalne humanistike i *Big Data* pristupa. Zasigurno se brojna nova saznanja o arhitekturi zadarskog arhipelaga kriju i između redaka trenutno dostupnih informacija i materijala, međutim, ta potraga je ponovno otežana njihovom rjetkom i često nekritičkom prezentacijom. Iz tog razloga, valja pozdraviti projekte poput *Corpus architecturae religiosae Europeae (IV-X saec.)*(*CARE*) usmjerene na kreaciju jedinstvene, standardizirane platforme i alata za interpretaciju i analizu kasnoantičke i ranosrednjovjekovne arhitekture.

Mnogo toga upućuje na zaključak da je istraživanje baštine zadarskog arhipelaga, kao i brojnih drugih područja Hrvatske, još uvijek dobrim dijelom na stadiju prikupljanja, ali i ispravnog prezentiranja dobivenih informacija, a ne njihovih opširnih teorijskih interpretacija. Ali to ne treba uzeti kao razlog za zapuštanje cijeline, već suprotno, kao poziv za kvalitetnu i sustavnu provedbu budućih istraživanja koje ograničena financijska sredstva omogućuju, a onda i njihovu kritičku obradu i sistematiziranu prezentaciju. Bogati potencijal za širi spektar humanističkih disciplina orijentiranih na srednji vijek se svakako krije na tih tristotinjak otoka sjeverne Dalmacije.

5. LITERATURA:

KNJIGE:

1. Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica Hrvatska, 2011.
2. Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*., Zagreb: Leykam International, 2018.
3. Monah Dorotej, *Povijest monaštva: od sv. Antuna opata do sv. Bernarda*, Verbum: Split, 2006.
4. Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paleochretienne de la province romaine de Dalmatie (IV-VII sec.), Tome 1 - catalogue*, Rim, Split: Ecole Francaise de Rome, Musee archaologique de Split, 1996
5. Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.
6. Vladimir Goss, *Early Croatian Architecture: a study of Pre-Romanesque*, London: Dukcworth, 1987.
7. Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.
8. Nikola Jakšić, Emil Hilje, *Kiparstvo I: od IV. do XVI. stoljeća*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2008.
9. Tomislav Maraosović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1: Rasprava*, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
10. Tomislav Maraosović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture : Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split-Zagreb: Književni krug - Split / Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split / Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
11. Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1994.
12. Tomislav Marasović, Vladimir Gvozdanović, Sena Sekulić-Gvozdanović, Andre Mohorovičić, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: JAZU, Arhitektonski fakultet, 1978.

13. Robert Matijačić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam International, 2012.
14. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. 1, Opći povijesno-kulturni osvrt*, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1963.
15. Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*, Dubrovnik: Matica Hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 1996.
16. Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split: Književni krug, 1996.
17. Sena Sekulić Gvozdanović, *Utvrđeni samostani na tlu Hrvatske*, Zagreb: Golden marketing, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.
18. Petak Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima: toponomastička ispitivanja* sv. 1, Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.
19. Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003
20. Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
21. Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
22. Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002.
23. Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar: Arheološki muzej, 2005.
24. Chris Wickham, *Framing The Early Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 2005.

POGLAVLJA U KNJIGAMA:

1. Stjepan Antoljak, »Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas*, (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987. str. 11
2. Šime Batović, »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, u: *Zadarsko otočje: zbornik*, (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 21-34.
3. Neven Budak, »One More Renaissance? Dalmatia and the Revival of the European Economy«, u: *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the*

Treaty of Aachen (812), (ur.) Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, London, New York: Routledge, 2018. str. 174-193.

4. Alexandra Chavvaria Arnau, »Churches and villas in the 5th century: reflections on italian archaeological data«, u: *Le transformazioni del V secolo: L'Italia i barbari e l'Ocidente romano*, (ur.) Paolo Delogu, Stefano Gasparri, 2010., str. 639-662.
5. Emil Hilje, »Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pašmanu«, u: *Toponimija otoka Pašmana*, (ur.) Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska istraživanja, 2006., str. 63-86.
6. Emil Hilje, Sofija Sorić, »Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Ugljanu«, u: *Toponimija otoka Ugljana*, (ur.): Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska istraživanja, 2007., str. 101-131.
7. Vladimir Jagodić, »prirodne karakteristike zadarskog otočja«, u: *Čovjek, more, otoci : prisustvo čovjeka na zadarskim otocima*, katalog izložbe (Zadar, 1988.), (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej Zadar, 1988. str. 5-8.
8. Vesna Jakić-Cestarić, »Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. Stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća: prilog historijskoj topografiji i toponimiji«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas,* (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 135-136.
9. Nikola Jakšić, » sv. Pelegrin u Savru«, u: *Hrvati i Karolinzi II: katalog*, 2000., str. 132
10. Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi: Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 164-189.
11. Miljenko Jurković, » The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages «, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 111-137.
12. Miljenko Jurković, Tin Turković, »Utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu - revizijska istraživanja«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Rab: Matica Hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012., str. 15-36.

13. Damir Magaš, »Zemljopisno-povijesna obilježja Dugog otoka«, u: *Zbornik Dugi otok*, (ur.) Šime Batović, Zadar: Matica Hrvatska, ogranak u Zadru, 1999. str. 11-44.
14. Eduard Peričić, »Presjek kroz povijest otoka Pašmana«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas,* (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 109-128.
15. Šime Peričić, »gospodarstvo otoka Iža u prošlosti«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40, (1998.) str. 173-226.
16. Ivo Petricioli, »Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na zadarskim otocima, «, u: *Zadarsko otočje: zbornik*, (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 79-108.
17. Ivo Petricioli, »Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja«, u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, Zadar: Institut za historijske nauke u Zadru, 1958., str. 51-76.
18. Ivo Petricioli, »Srednjovjekovni umjetnici na Pašmanu«, u: *Pašmanski zbornik – Otok Pašman kroz vjekove i danas,* (Zadar, 2-4.12. 1981.), (ur.) Vjekoslav Ćosić, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Skupština općine Biograd, Zavičajni muzej, 1987., str. 75-94.
19. Sofija Petricioli, »Zadarski otoci od početka naseljenja do pada Napoleona«, u: *Čovjek, more, otoci: prisustvo čovjeka na zadarskim otocima*, katalog izložbe (Zadar), (ur.): Valentin Uranije, Zadar: Narodni muzej Zadar, 1988. str. 9-19.
20. Konstantin Porfirogenet u: *Constantine Porphyrogenetus De administrando imperio*, (ur.) Gy. Moravcsik, Washington: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1985., str. 122-152.
21. Željko Rapanić, »Od grčkih kolonista do franačkih misionara«, u: *Hrvati i Karolinzi*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 32-67
22. Carla Sfamenti, »Residental Villas in Late Antiquity Italy: Continuity and Change«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, (ur.) William Bowden, Luke Lavan i Carlos Machado, Leiden-Boston, 2004., str. 335-377.
23. Sofija Sorić, »Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Vrgadi«, u: *Toponimija otoka Vrgade*, (ur.): Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009. str. 69-78

24. Mate Suić, »Zadarski otoci u antici«, u: *Zadarsko otočje: zbornik,* (ur.) Valentin Uranija, Zadar: Narodni muzej, 1974., str. 47-64.
25. Ante Uglešić, »Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu«, u: *Olib - Otok, selo i ljudi,* (ur.) Lovro Ivin, Zagreb - Olib : Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja", Mjesni odbor Oliba, 2009. str. 68-73.
26. Trpimir Vedriš, »Frankish or Byzantine Saint? The Origins of Cult of Saint Martin in Dalmatia«, u: *Sailing to Byzantium: Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies,* (ur.) Savvas Neocleous, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009. str. 221-249
27. Maja Zeman, »Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici«, u Ivana Tomas, Maja Zeman, *Spomenici otoka Lopuda od antike od srednjeg vijeka,* Zagreb – Dubrovnik, 2017., str. 11-35.

ČLANCI:

1. Anđelko Badurina, »Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih otoka«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992.), str. 7-9.
2. Ivan Basić, »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 43 (2016.), str. 165-198.
3. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije I. dio: pregled lokaliteta« u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002.), str. 113-130.
4. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, (2002.), str. 95-112.
5. Zdenko Brusić, »Kasnoantička istraživanja na otocima Rabu i Krku«, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13 (1989.) str. 111-119.
6. Zdenko Brusić, »Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana«, u: *Diadora* 15, (1993.), str. 223-236.
7. Vladislav Cvitanović, »Otoci Iž i Premuda«, u: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 1(1954.), str. 69-108.
8. Slobodan Čače, »Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske«, u: *Folia onomastica Croatica* 8, (1999.) str. 45-66.

9. Miljenko Domjan, »Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 13, (1983.) str. 123-138.
10. Amos Rube Filipi, »Arheološko topografske crtice iz Ugljana«, u: *Diadora,* 2, (1962.) str. 303-311.
11. Božidar Finka, »Prilozi studiji o dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1968.) str. 165-179.
12. Igor Fisković, »Apport des reconstructions d'eglieses de l'antiquite tardive dans la formation du premier art roman sur le litoral Croate«, u: *Hortus Artium Medievalum* 1 (1995.), str. 14-27.
13. Igor Fisković, »O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti«, u: *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, (1982.), str. 159-219.
14. Smiljan Gluščević, »Zadarski akvatorij«, u *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2010.), str. 543-545.
15. Ivo Goldstein, »Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. «, u: *Radovi* 37 (2005.) str. 23-34.
16. Borislav Grgin, »Historija o zadarskom otočju u srednjem vijeku do 1420. godine (Pregled, interpretacija, putevi rješavanja)«, u: *Radovi ZHP* 22, (1989.), str. 311-327.
17. Zlatko Gunjača, »Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima«, u: *Materijali* 22 (1986.), str. 124–136.
18. Emil Hilje, »Novi podaci o djelatnosti zadarskih graditelja na zadarskom otočju u 14. I 15. stoljeću«, u: *Radovi* 30 (1992.), str. 125-142.
19. Ćiril Iveković, »Dugi otok i Kornat arheološko-historički prikaz«, u*: Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 103, (1928.), str. 245-280.
20. Nikola Jakšić, »Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana«, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 15, (1989.), str. 83-102.
21. Ana Jordan Knežević, »Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59, (2017.), str. 21-52.
22. Ivan Josipović, »Radionica plutejâ zadarske katedrale«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 43-62.

23. Marijo Jurišić, »Zadarski akvatorij«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2006.), str. 321-323.
24. Tarik Kulenović, »Island of Dugi otok through History: Ethnohistorical and Demographic Processes on the Island of Dugi otok, Croatia«, u: *Collegium antropologicum* 37, (2013.), str. 263-270.
25. Damir Magaš, Josip Faričić, »Geografske osnove razvitka Ugljana«, *Geoadria* 5, (2000.), str. 49-92.
26. Damir Magaš, Josip Faračić, Maša Surić, »Prirodno geografska obilježja otoka Premude u zadarskom arhipelagu«, u: *Geoadria* 4, (1999.), str. 61-88.
27. Damir Martinov, »Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 7 (2011.), str. 579-580.
28. Dražen Maršić, »Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra«, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 19 (1992/1993.) str. 105 – 116.
29. Igor Miholjek »Podmorje Zadarske županije«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012.), str. 617-621.
30. Mate Parica, »Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima«, u: *Histria antiqua* 21, (2012.) str. 345-354.
31. Mate Parica, »Silba – uvala Pocukmarak«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013.), str. 480-481
32. Mladen Pešić, »Podmorje Zadarske županije«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013.), str. 478-480.
33. Mladen Pešić »Podmorje Zadarske županije«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012.), str. 617-621.
34. Ivo Petricioli, »Ecclesiae sanctorum Iohannis et Victoris Tilagi«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986.), str. 93-105.
35. Ivo Petricioli, »Novi nalazi preromaničke skulpture na Dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1956.) str. 179-180.
36. Ivo Petricioli, »Ostaci srednjovjekovne sakralne arhitekture na otoku Ugljanu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, (1960.), str. 113-122.
37. Ivo Petricioli, »Rotunda u Malom Ižu«, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 4 (1961.), str. 5-7.

38. Ivo Petricioli, »Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3, (1954.), str. 53–63.
39. Ivo Petricioli, »Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku«, u: *Zbornik o Dugom otoku, Zadarska smotra* 52, 1-2, (1993.), str. 167-198.
40. Krešimir Regan, Branko Nadilo, »Stare crkve na zadarskim otocima«, u: *Građevinar* 61. (2009.) str. 465.
41. Vladimir Skračić, »Toponomastička građa Dugog otoka«, u: *Čakavska rič* 26, (1998.) str. 5-23.
42. Vladimir Skračić, »Tragom Skokove toponimije«, u: *Folia onomastica croatica* 3, (1994.), str. 111-112.
43. Sofija Sorić, »Kaštel sv. Mihovila na otoku Ugljanu«, *Ars Adriatica* 2, (2012.) str. 85-96.
44. Nataša Šprljan, »Toponomija i govor otoka Rivnja«, *Folia Onomastica Croatica* 26, (2017.), str. 69-101.
45. Mate Suić, »Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu«, u: *Ljetopis JAZU* 64, (1960.), str. 230-249.
46. Pavuša Vežić, »Dalmatinski trikonhosi«, u: *Ars Adriatica* 1, (2011.), str. 27-66.
47. Pavuša Vežić, »O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku«, u: *Diadora* 13 (1994.) str. 355-357.
48. Pavuša Vežić, »Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, (1986.), str. 162-177.
49. Pavuša Vežić, »Vela Gospa na Ošljaku«, u: *Diadora* 14, (1992.) str. 311-324.
50. Jakov Vučić, »Arheološko istraživanje crkve sv. Viktora u Telašćici«, *Diadora* 25 (2011.), str. 103-142.
51. Jakov Vučić, »Crkva sv. Viktora na Citoriju«, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5, (2008.), str. 482-484.

INTERNETSKI IZVORI:

1. Sveučilište u Zadru, Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku, http://www.unizd.hr/onomastika/publikacije (pregledano 22.8.2019.)
2. Josipa Baraka Perica, Jona Petešić, »Il sito Gruh – Sv. Ivan dentro il parco naturale di Telašćica«, https://www.academia.edu/37517761/Il_sito_Gruh-

Sv._Ivan_dentro_il_parco_naturale_di_Tela%C5%A1%C4%87ica (pristupljeno 24.8.2019.)

3. Majda Mikulandra, »Nova arheološka otkrića u Tkonu«, (pristupljeno 5.8.2019.) https://lokalni.vecernji.hr/zupanije/nova-arheoloska-otkrica-u-tkonu-9456
4. Ancient Site Discovered in Nature Park Telascica, https://www.total-croatia-news.com/lifestyle/22001-ancient-site-discovered-in-nature-park-telascica (pristupljeno 24.8.2019.)
5. Zadarskim otocima u 2019. godini 1,9 milijuna kuna za zaštitu kulturne baštine https://morski.hr/2019/03/04/zadarskim-otocima-u-2019-godini-19-milijuna-kuna-za-zastitu-kulturne-bastine/ (pristupljeno 10.8.2019.)

NEOBJAVLJENI DIPLOMSKI, MAGISTARSKI ILI DOKTORSKI RADOVI:

1. Ana Mišković, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.
2. Nikolina Uroda, *Arheološka baština pustinjaka i redovničkih zajednica u srednjoj Dalmaciji od njihovih početaka do 12. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
3. Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

6. POPIS KARATA:

1. Fortifikacijski objekti zadarskog arhipelaga iz doba cara Justinijana. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*
2. Gospodarska/rezidencijalna imanja rimskog doba zadarskog otočja: Izradio: Filip Lovrić, podloga: Open Street Map
3. Arhitektonska sakralna baština zadarskog arhipelaga u razdoblju 300. – 1000. godine. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*
4. Spomenici zadarskog otočja – rano kršćanstvo. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*
5. Spomenici zadarskog otočja – predromanika. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*
6. Sakralna gradnja na otoku Ošljaku (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*.
7. Sakralna gradnja na otoku Ugljanu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*.
8. Sakralna gradnja na otoku Pašmanu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: Google Satelite.
9. Sakralna gradnja na otoku Vrgadi (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
10. Sakralna gradnja na otoku Olibu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
11. Sakralna gradnja na otoku Rivnju (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
12. Sakralna gradnja na otoku Molatu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
13. Sakralna gradnja na otoku Ižu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
14. Sakralna gradnja na otoku Zverincu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
15. Sakralna gradnja na otoku Premudi (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*

16. Sakralna gradnja na Dugom otoku – sjever (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
17. Sakralna gradnja na Dugom otoku – jug (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite*
18. Plovni putevi po istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, »The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages«, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.

7. KARTE:

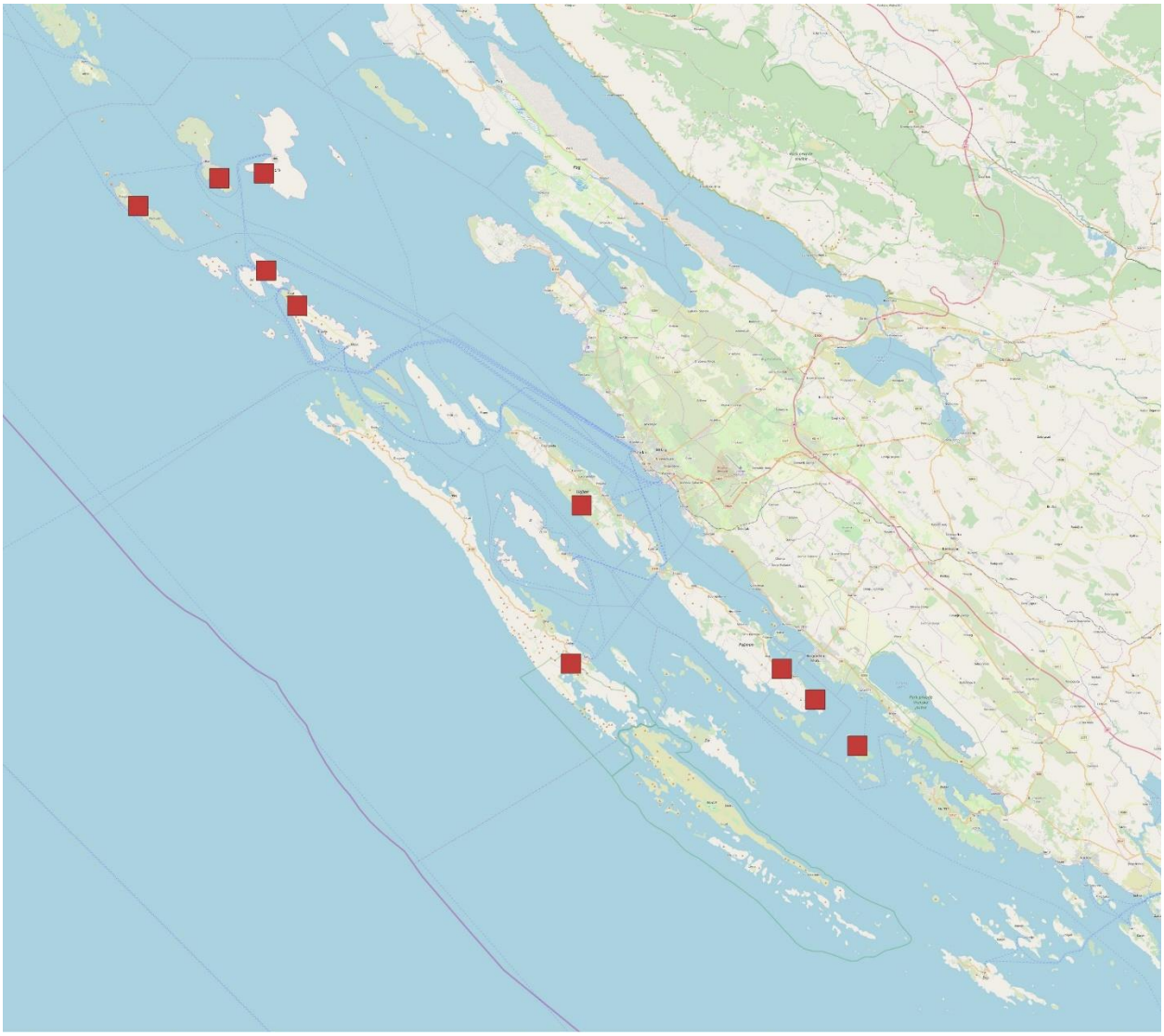

KARTA 1. Fortifikacijski objekti zadarskog arhipelaga iz doba cara Justinijana, Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*

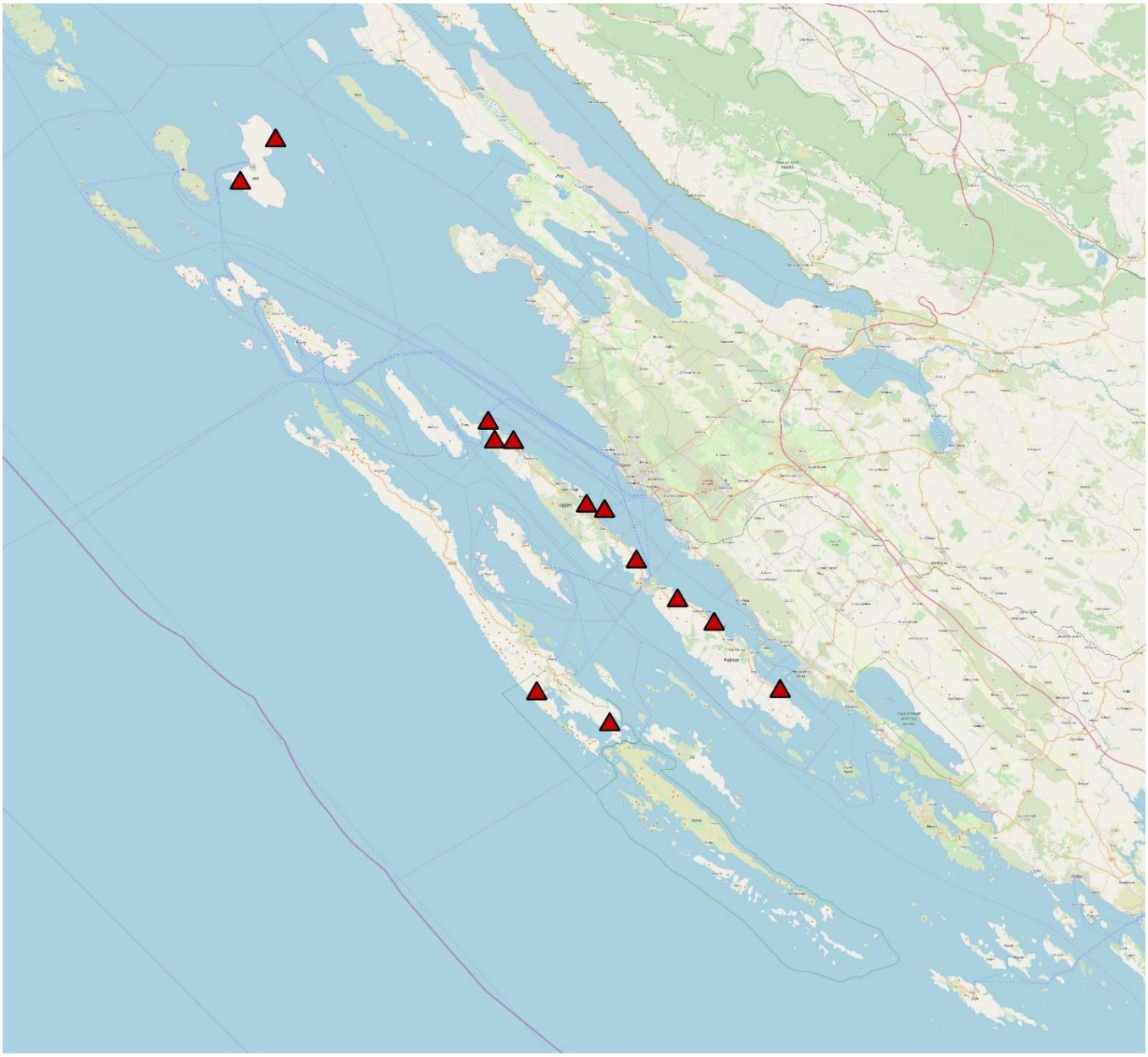

KARTA 2. Gospodarska/rezidencijalna imanja rimskog doba zadarskog otočja: Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*

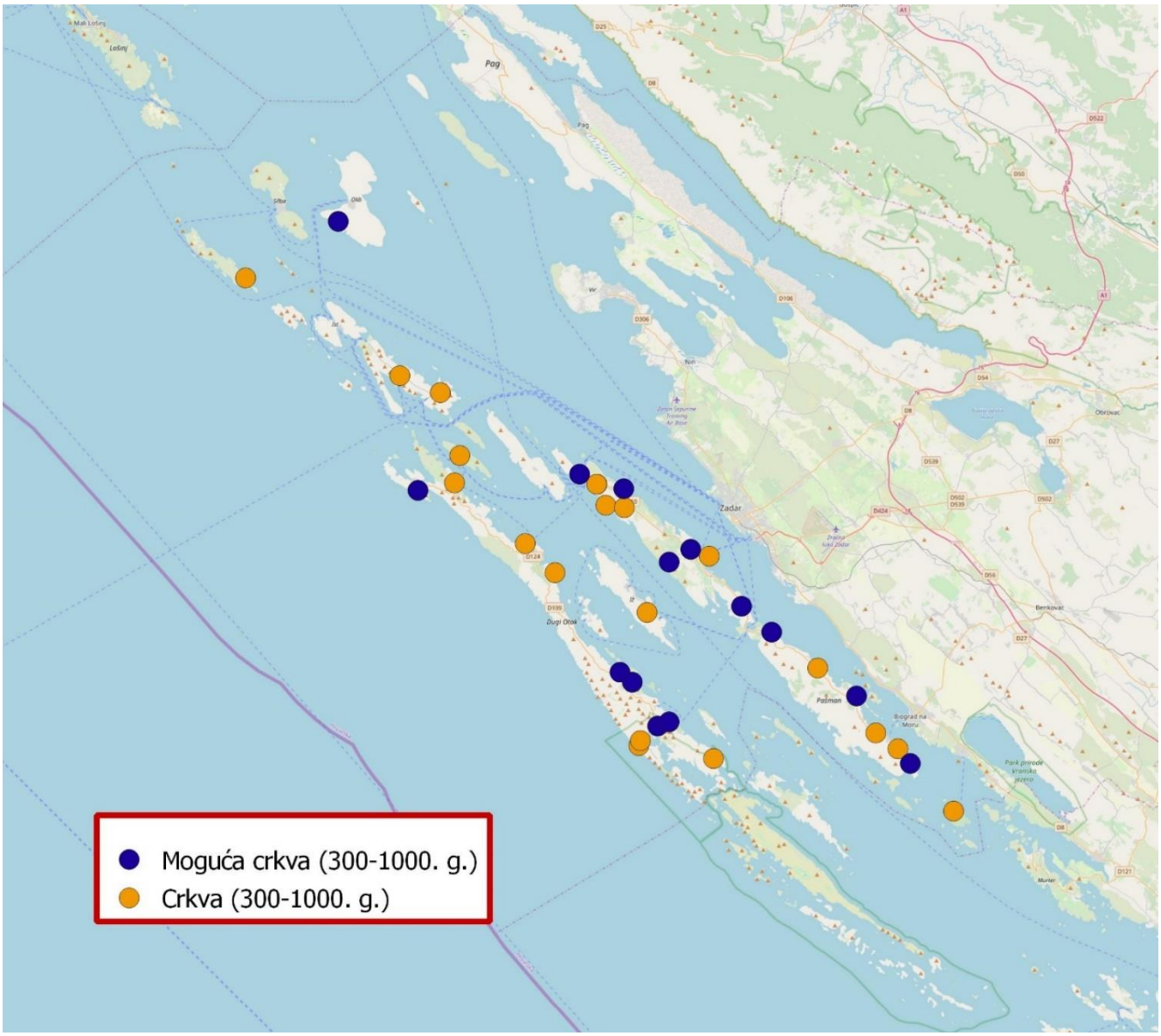

KARTA 3. Arhitektonska sakralna baština zadarskog arhipelaga u razdoblju 300. – 1000. godine. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*

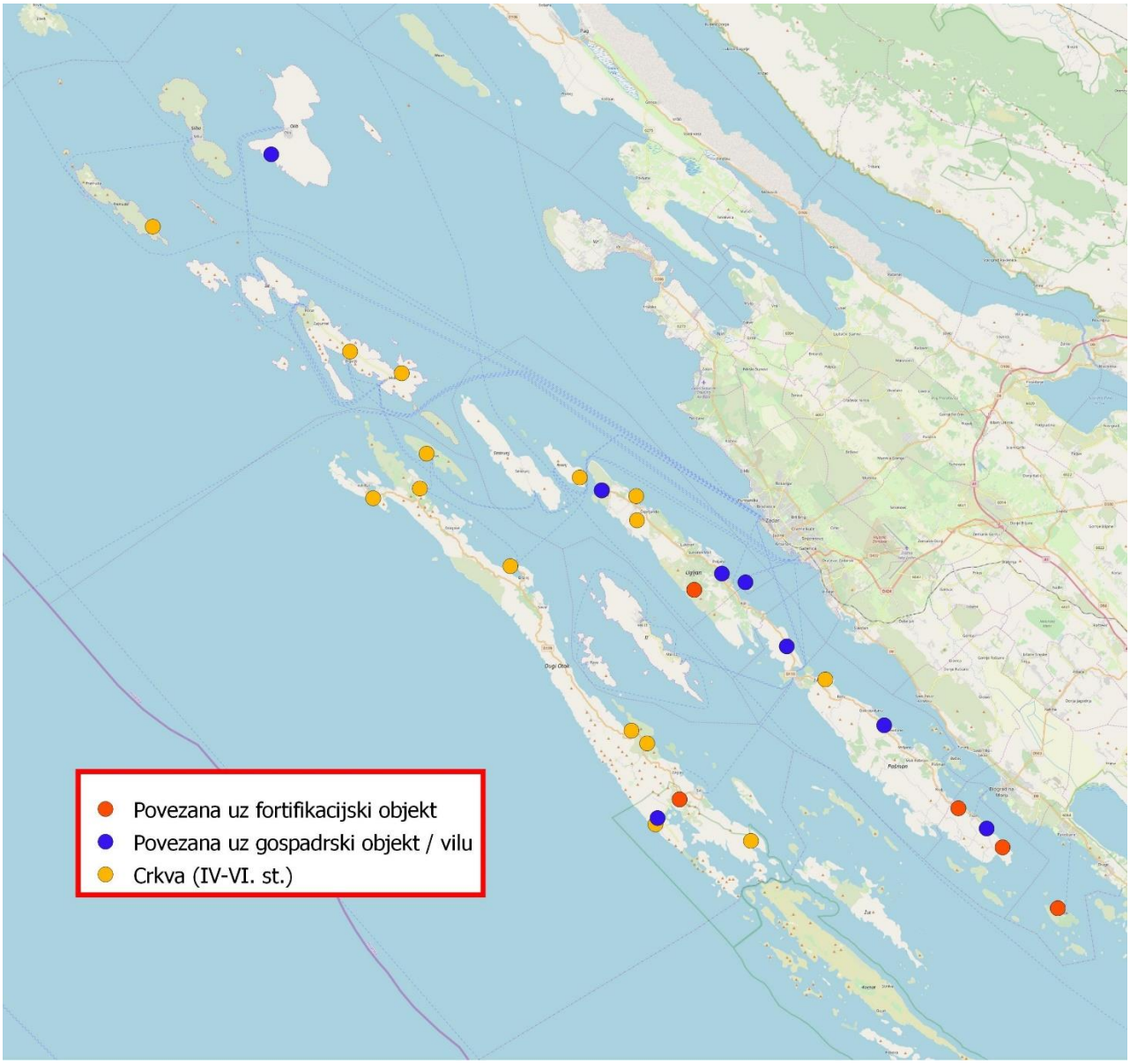

KARTA 4. Spomenici zadarskog otočja – rano kršćanstvo. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*

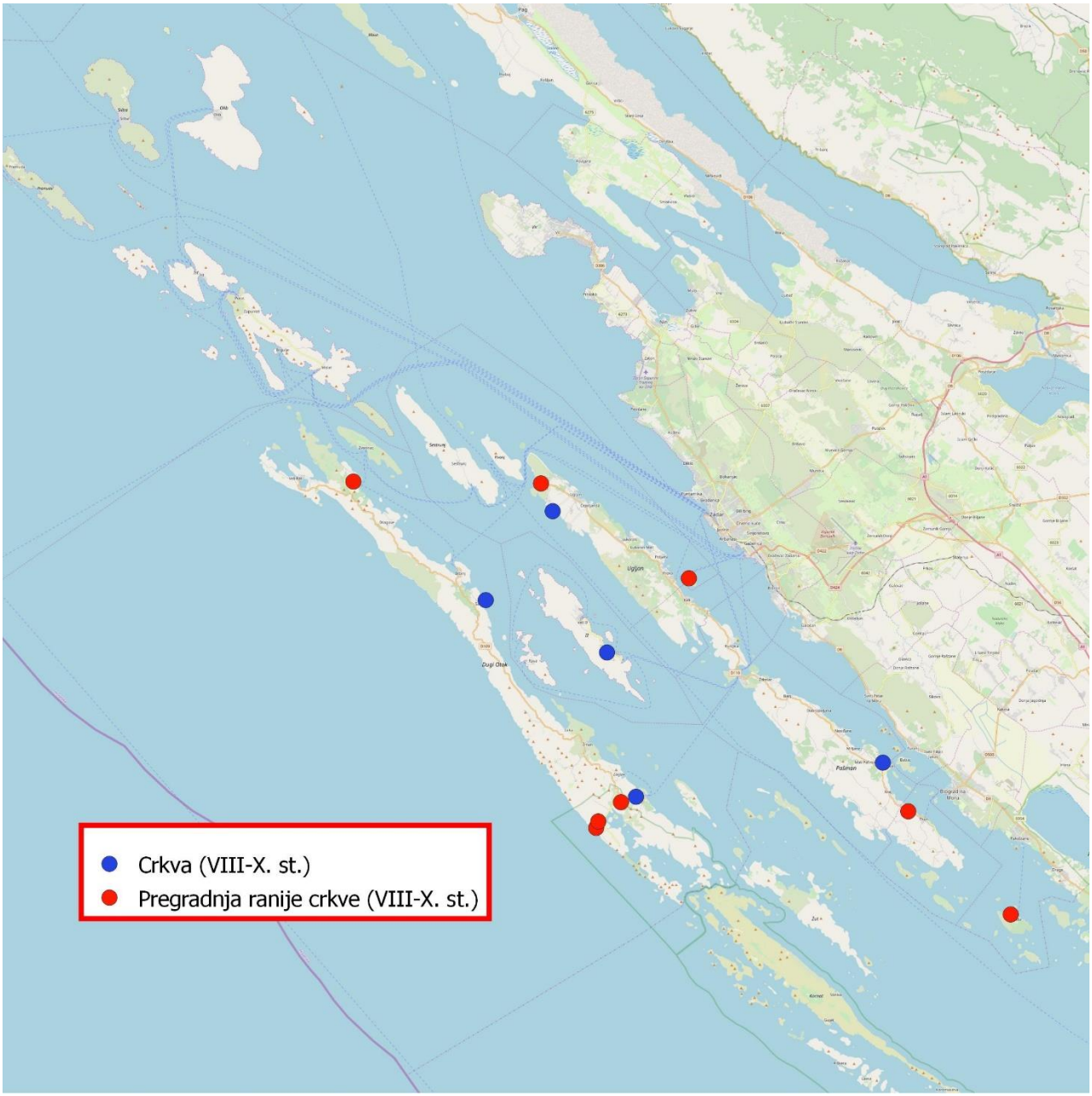

KARTA 5. Spomenici zadarskog otočja – predromanika. Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Open Street Map*

KARTA 6. Sakralna gradnja na otoku Ošljaku (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 7. Sakralna gradnja na otoku Ugljanu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 8. Sakralna gradnja na otoku Pašmanu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 9. Sakralna gradnja na otoku Vrgadi (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 10. Sakralna gradnja na otoku Olibu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 11. Sakralna gradnja na otoku Rivnju (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 12. Sakralna gradnja na otoku Molatu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 13. Sakralna gradnja na otoku Ižu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 14. Sakralna gradnja na otoku Zverincu (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 15. Sakralna gradnja na otoku Premudi (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 16. Sakralna gradnja na Dugom otoku – sjever, (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

KARTA 17. Sakralna gradnja na Dugom otoku – jug, (300-1000.). Izradio: Filip Lovrić, podloga: *Google Satelite.*

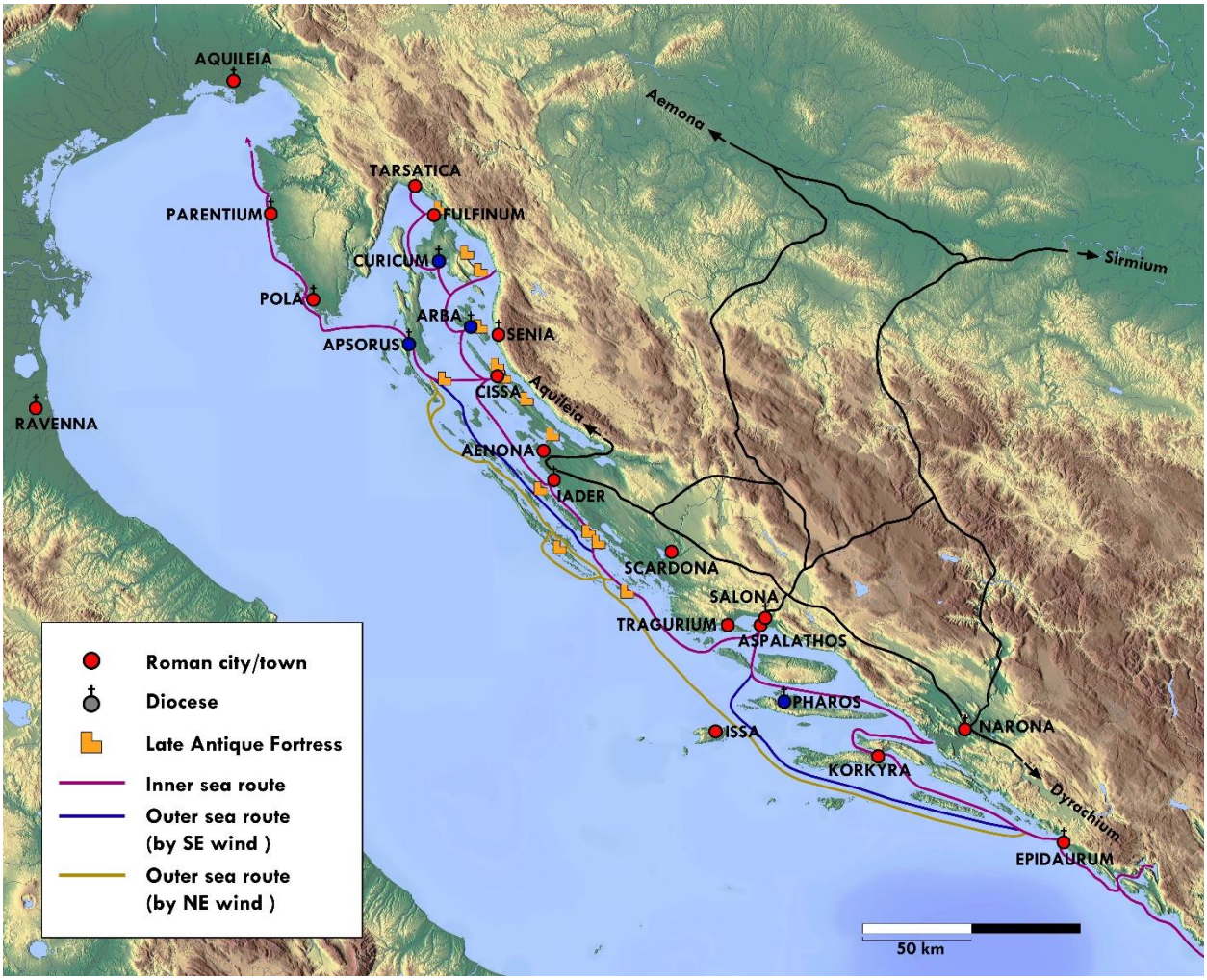

KARTA 18. Plovni putevi po istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, » The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages «, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.

8. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA:

- Slika 1-3. Crkva Vele Gospe na Ošljaku. Foto: Filip Lovrić
- Slika 4. Tlocrt crkve Vele Gospe na Ošljaku - tlocrt. Izradio: Pavuša Vežić, vidi u: Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, 1992., str. 318.
- Slika 5. Ulomak predromaničkog reljefa povezanog uz crkvu Vele Gospe na Ošljaku. Foto: Pavuša Vežić, vidi u: Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, 1992., str. 320.
- Slika 6-7. Ostaci crkve sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić
- Slika 8. Apsida crkve sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić
- Slika 9. Krstionica dodana na crkvu sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić
- Slika 10. Tlocrt bazilike sv. Ivana Krstitelja. Prema: Mate Suić, vidi u: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura zadarske nadbiskupije,* 2002., str. 89.
- Slika 11. Memorija (Muline). Foto: Filip Lovrić
- Slika 12. Tlocrt memorijalnog kompleksa (Muline). Prema: Mate Suić, vidi u: Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, str. 339.
- Slika 13. Crkva sv. Kuzme i Damjana (Ugljan). Foto: Filip Lovrić
- Slika 14. Apsida crkve sv. Hipolita i Kasijana (Ugljan). Foto: Damir Martinov, vidi: Damir Martinov, Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana, 2011., str. 579.
- Slika 15. Rimski arhitrav koji se povezuje uz crkvu sv. Andrije (Preko). Foto: Filip Lovrić
- Slika 16. Tlocrt crkve sv. Martina (Neviđane). Izradio: Ivo Petricioli. vidi u:. Krešimir Regan, Branko Nadilo, Stare crkve na zadarskim otocima, u: *Građevinar* 61. (2009.) str. 465.
- Slika 17. Crkva sv. Martina (Neviđane). Foto: Filip Lovrić
- Slika 18. Crkva sv. Andrije i lokacija fortifikacijskog objekta (Vrgada). Foto: Filip Lovrić
- Slika 19-20. Crkva sv. Andrije (Vrgada). Foto: Filip Lovrić
- Slika 21. Bifora na pročelju crkve sv. Andrije (Vrgada) Foto: Filip Lovrić
- Slika 22. Tlocrt crkve sv. Andrije. Izradio: Miljenko Domijan, vidi u: Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi, 1983., str. 129.
- Slika 23. Tlocrt objekta u uvali Banjve (Olib). Izradio: Ante Uglešić, vidi u: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 79.

- Slika 24. Ripišće/Garška crkva (Zverinac). Vidi u: Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura, 2002., str. 84.
- Slika 25-26. Crkva sv. Marije (Iž). Foto: Filip Lovrić
- Slika 27. Tlocrt crkve sv. Marije (Iž). Izradili: S. Bačić, D. Marušić, V. Pavković, vidi u: Ivo Petricioli, Rotunda u malom Ižu, 1961., str. 6.
- Slika 28. Ulomci pluteja iz Božava vidi u:. Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika, T. VI. 1,2.
- Slika 29. Tlocrt crkve sv. Kuzme i Damjana (?) na otočiću Škoju. Vidi u: Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1992., str. 158.
- Slika 30. Crkva sv. Pelegrina (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 31. Tlocrt crkve sv. Pelegrina, vidi u: Krešimir Regan, Branko Nadilo, Stare crkve na zadarskim otocima, 2009., str. 475.
- Slika 32. Pogled na brdo Koženjak (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 33. Ulomci pronađeni na Koženjaku. Foto: Filip Lovrić
- Slika 34-37. Crkva sv. Ivana (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 38. Antički hipokaust ispod crkve sv. Ivana (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 39. Kapitel bifore iz crkve sv. Ivana. Fotografija preuzeta iz Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., tab VII b i c.
- Slika 40. Tlocrt crkve sv. Ivana. Vidi u: Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., str. 99.
- Slika 41. Ulomak tranzene iz crkve sv. Ivana (Dugi otok). Vidi u: Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., Tab VIII. a,
- Slika 42. Ulomci tranzene iz crkve sv. Viktora. Vidi u: Jakov Vučić. Arheološka istraživanja, 2009., str. 136
- Slika 43. Crkva sv. Viktora (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 44. Tlocrt crkve sv. Viktora (Dugi otok). Izradio: Jakov Vučić. Vidi u: Arheološka istraživanja, 2009., str. 118.
- Slika 45. Istak na ulazu u apsidu na crkvi sv. Viktora (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić
- Slika 46. Fragmenti uzidani u crkvi u Saliju. Foto: Filip Lovrić
- Slika 47. Tlocrt crkve sv. Luke (Dugi otok). Izradio: Ivo Petricioli, vidi u: Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1992., str. 172

- Slika 48. Crkva sv. Luke. Foto: Filip Lovrić

9. SLIKOVNI PRILOZI:

Slika 1-3. Crkva Vele Gospe na Ošljaku. Foto: Filip Lovrić

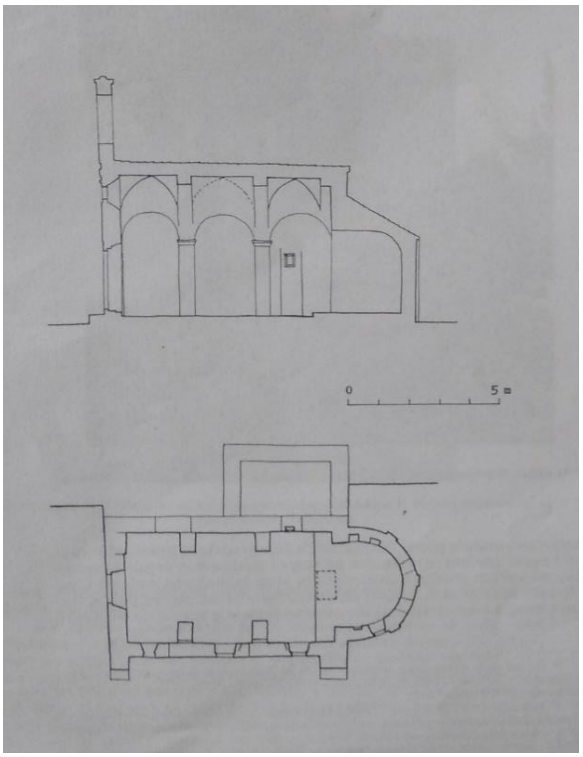

Slika 4. Tlocrt crkve Vele Gospe na Ošljaku - tlocrt. Izradio: Pavuša Vežić, vidi u: Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, 1992., str. 318.

Slika 5. Ulomak predromaničkog reljefa. Foto: Pavuša Vežić, vidi u: Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, 1992., str. 320.

Slika 6-7. Ostaci crkve sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić

Slika 8. Apsida crkve sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić

Slika 9. Krstionica dodana na crkvu sv. Ivana Krstitelja na Ugljanu. Foto: Filip Lovrić

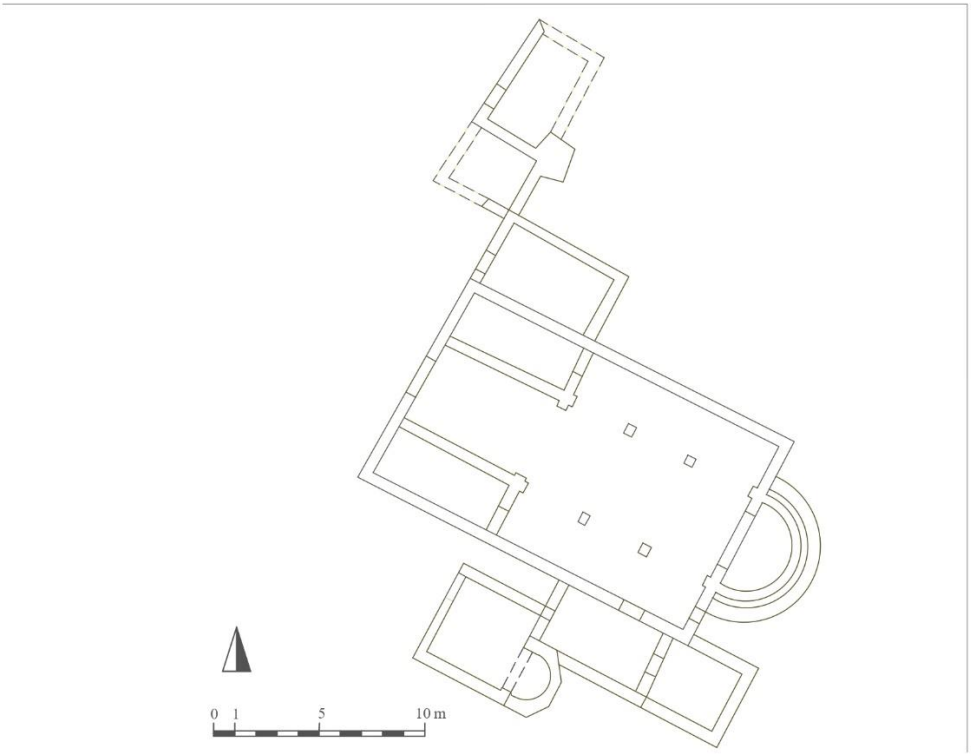

Slika 10. Tlocrt bazilike sv. Ivana Krstitelja. Izradila: Jelena Behaim, prema: Mate Suić

Slika 11. Memorija (Ugljan). Foto: Filip Lovrić

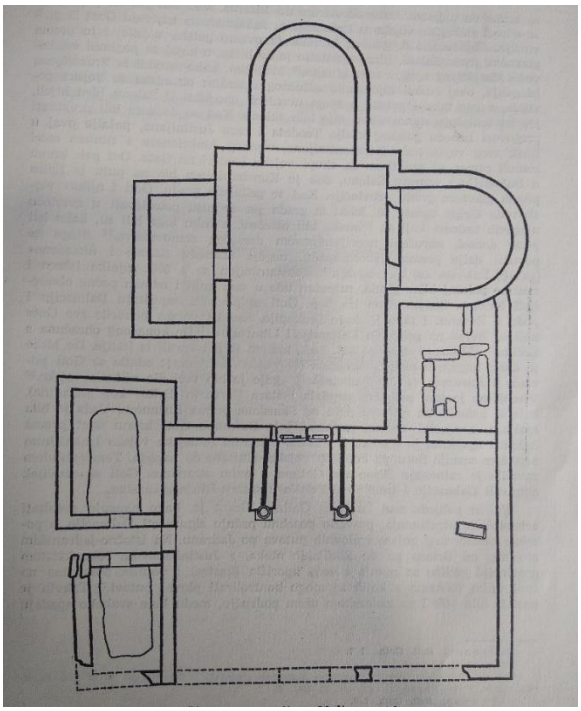

Slika 12. Tlocrt memorijalnog kompleksa (Muline). Prema: Mate Suić, vidi u: Mate Suić, Zadar u starom vijeku, str. 339.

Slika 13. Crkva sv. Kuzme i Damjana (Ugljan). Foto: Filip Lovrić

Slika 14. Apsida crkve sv. Hipolita i Kasijana (Ugljan). Foto: Damir Martinov, vidi: Damir Martinov, Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana, 2011., str. 579.

Slika 15. Rimski arhitrav koji se povezuje uz crkvu sv. Andrije (Preko). Foto: Filip Lovrić

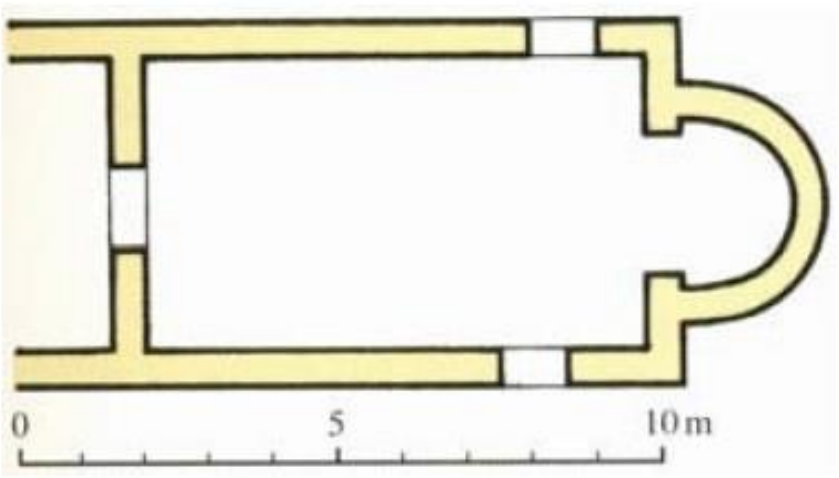

Slika 16. Tlocrt crkve sv. Martina (Neviđane), Ivo Petricioli. Vidi u: Krešimir Regan, Branko Nadilo, Stare crkve na zadarskim otocima, u: *Građevinar* 61. (2009.) str. 465.

Slika 17. Crkva sv. Martina (Neviđane). Foto: Filip Lovrić

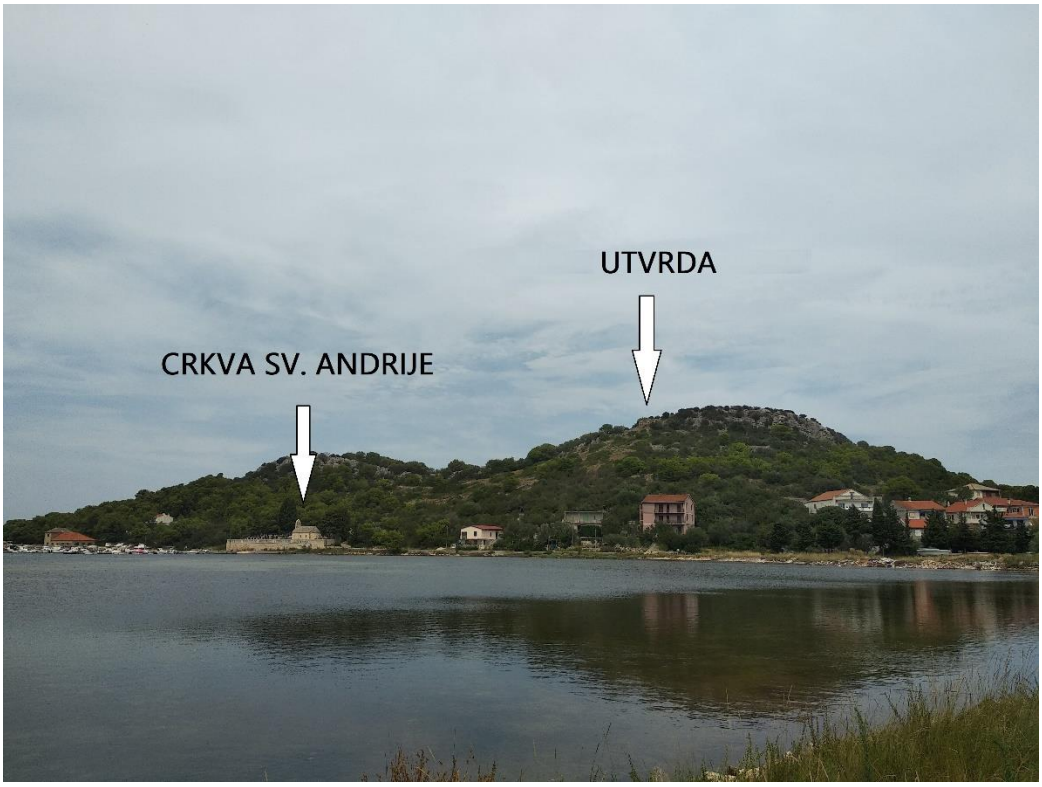

Slika 18. Crkva sv. Andrije i fortifikacijski objekt na Vrgadi. Foto: Filip Lovrić

Slika 19-20. Crkva sv. Andrije na Vrgadi. Foto: Filip Lovrić

Slika 21. Bifora na pročelju crkve sv. Andrije (Vrgada) Foto: Filip Lovrić

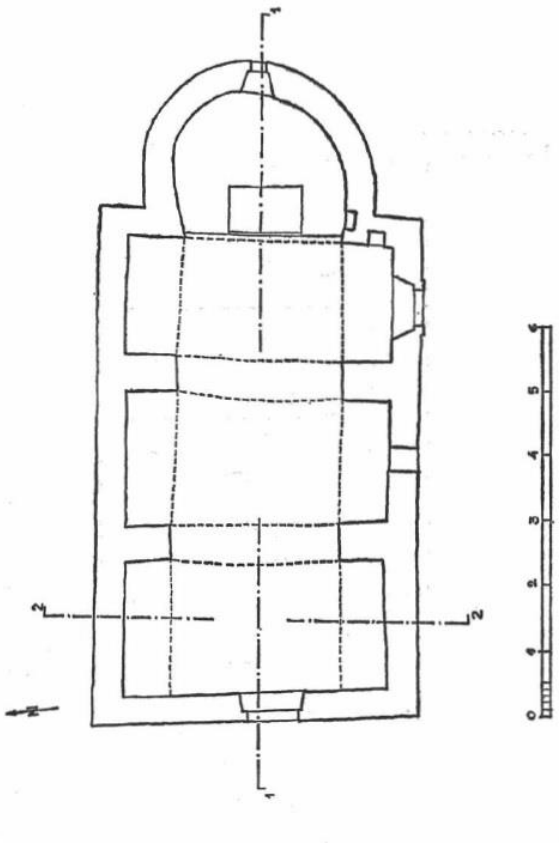

Slika 22. Tlocrt crkve sv. Andrije. Izradio: Miljenko Domijan, vidi u: Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi, 1983., str. 129.

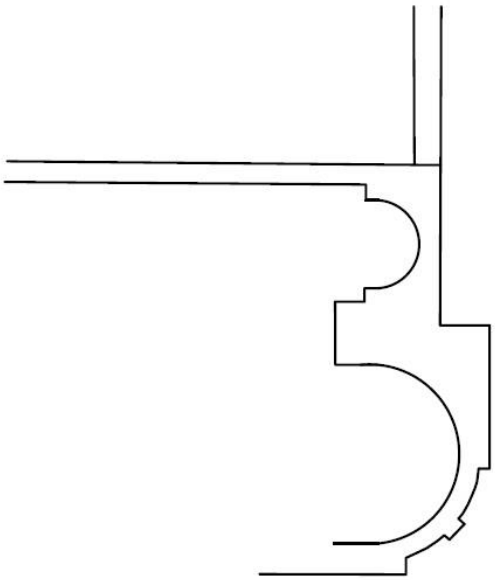

Slika 23. Tlocrt objekta u uvali Banjve (Olib). Izradio: Filip Lovrić, prema: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 79

.

Slika 24. Ripišće/Garška crkva (Zverinac). Vidi u: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 84.

Slika 25-26. Crkva sv. Marije (Iž). Foto: Filip Lovrić

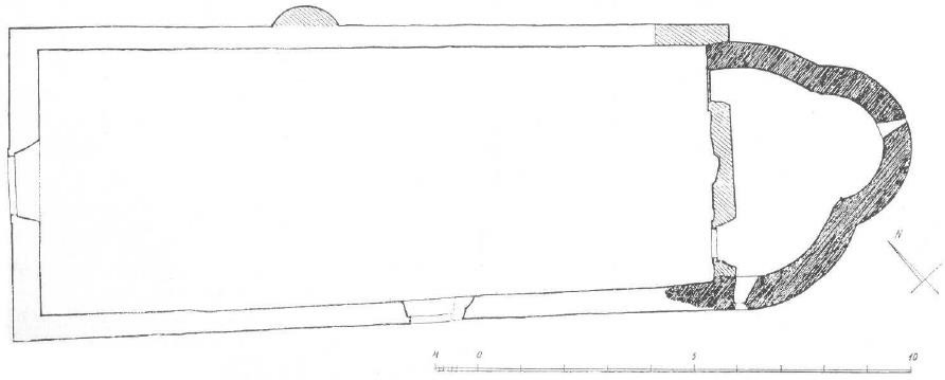

Slika 27. Tlocrt crkve sv. Marije (Iž). Izradili: S. Bačić, D. Marušić, V. Pavković, vidi u: Ivo Petricioli, Rotunda u malom Ižu, 1961., str. 6.

Slika 28. Ulomci pluteja iz Božava vidi u:. Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika, T. VI. 1,2.

.

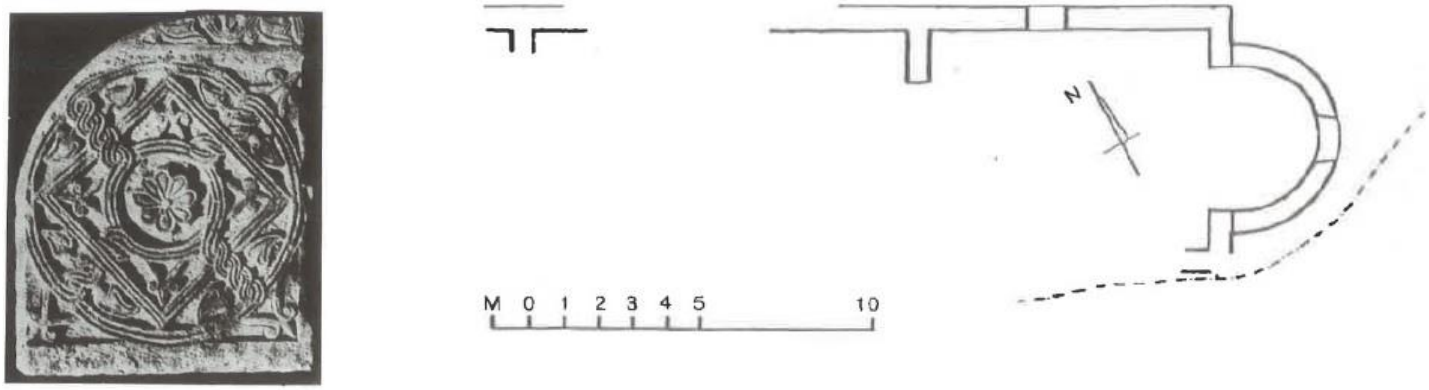

Slika 29. Tlocrt crkve sv. Kuzme i Damjana (?) na otočiću Škoju. Vidi u: Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1992., str. 158.

Slika 30. Crkva sv. Pelegrina (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

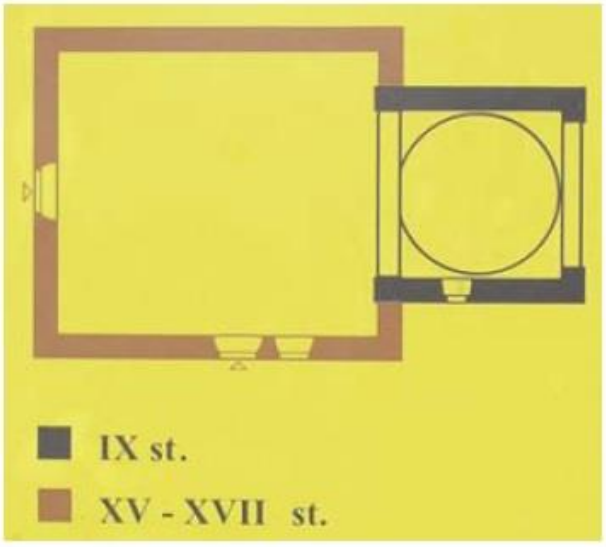

Tlocrt crkve Sv. Pelegrina s naznakama vremena izgradnje

Slika 31. vidi u: Krešimir Regan, Branko Nadilo, Stare crkve na zadarskim otocima, 2009., str.475.

Slika 32. Pogled na brdo Koženjak (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

Slika 33. Ulomci pronađeni na Koženjaku. Foto: Filip Lovrić

Slika 34-37. Crkva sv. Ivana (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

Slika 38. Antički hipokaust ispod crkve sv. Ivana (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

Slika 39. Kapitel bifore iz crkve sv. Ivana. Fotografija preuzeta iz Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., tab VII b i c.

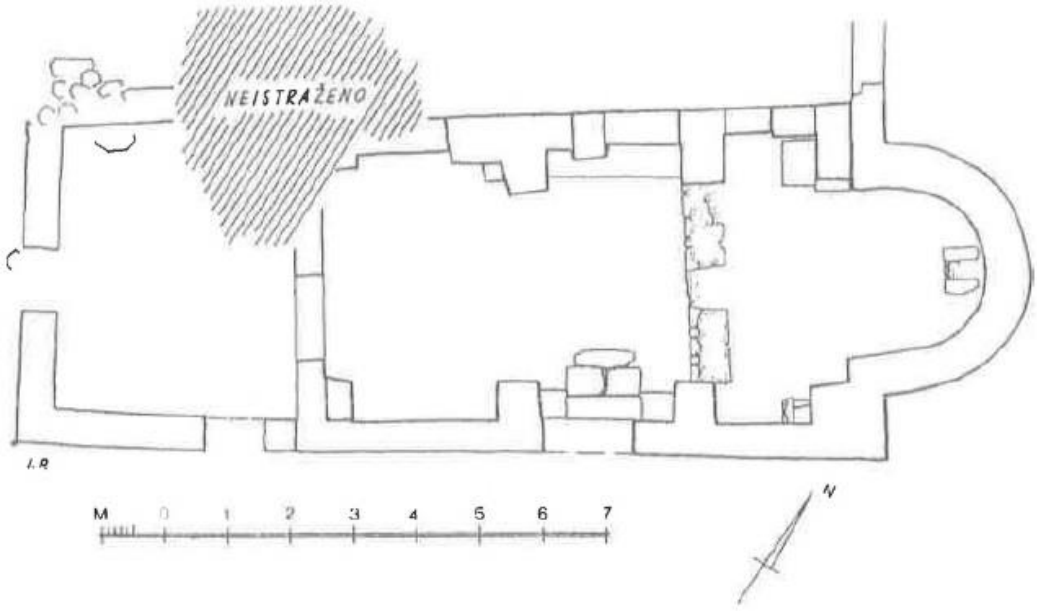

Slika 40. Tlocrt crkve sv. Ivana. Vidi u: Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., str. 99.

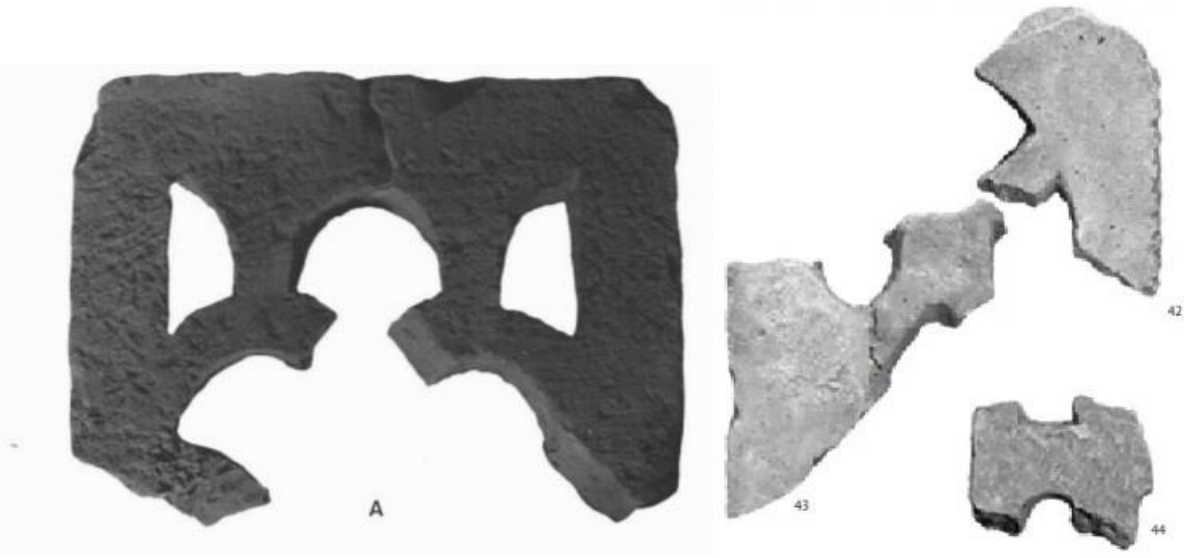

Slika 41. Ulomak tranzene iz crkve sv. Ivana (Dugi otok). Vidi u: Ivo Petricioli, Ecclesiae Sanctorum, 1986., Tab VIII. a,

Slika 42. Ulomci tranzene iz crkve sv. Viktora. Vidi u: Jakov Vučić. Arheološka istraživanja, 2009., str. 136

Slika 43. Crkva sv. Viktora (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

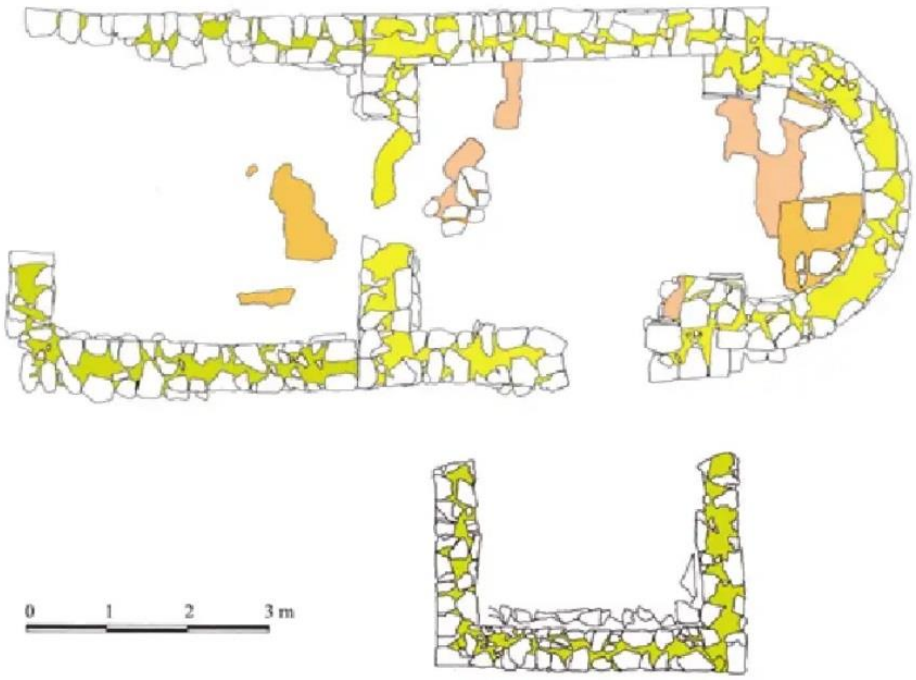

Slika 44. Tlocrt crkve sv. Viktora (Dugi otok). Izradio: Jakov Vučić. Vidi u: Arheološka istraživanja, 2009., str. 118.

Slika 45. Istak na ulazu u apsidu na crkvi sv. Viktora (Dugi otok). Foto: Filip Lovrić

Slika 46. Fragmenti uzidani u crkvi u Saliju. Foto: Filip Lovrić

.

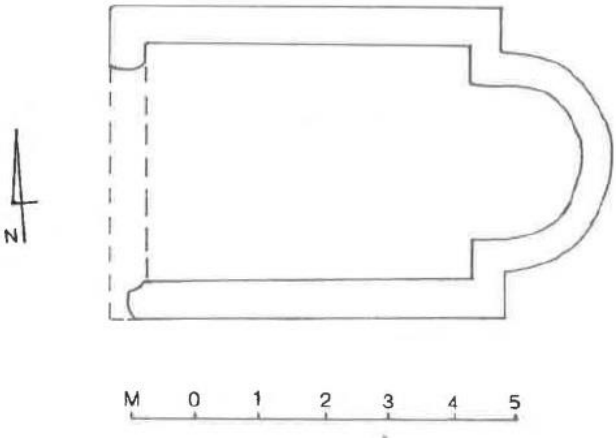

Slika 47. Tlocrt crkve sv. Luke (Dugi otok). Izradio: Ivo Petricioli, vidi u: Ante Uglešić, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih, 1992., str. 172

Slika 48. Crkva sv. Luke. Foto: Filip Lovrić

10. SUMMARY

The paper presents the catalogue overview of the sacral architecture of Zadar archipelago in the period between 300 – 1000 AD. Since the history of the area is still defined by many unkowns, first chapters present contextualized overview from few different historical aspects that are needed for the scientific interpretation of its monumental heritage. Those include: political affilation and history of both the islands and Zadar, roman villas that created the first Roman cultural landscape of the islands, fortifications built during the reign of emperror Jusitinian that best reflect the cultural shift in the middle of first milenium, and few others. In the catalogue, all the islands of archipelago that feature any traces of architecture or have historical sources that point to their existence in the past, are analyzed, with the exceptions of islands of Pag and Kornat which present the border area, not completely within the geographical entity of Zadar archipelago. Each catalog unit also present a brief overview of the relevant bibliography related to the object in question. Conclusion, based on the collected information about specific architectural units, features the brief reconstruction of historical development of archipelago's cultural landscape and the transformative processes that influenced it, as well as commentary on the current state of research, its problems and potential directions in the future. Various informations about the monumental heritage that were gathered during the research are visualised in the maps.